

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΔΙΕΘΝΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η υψηλή στρατηγική της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας κατά την ύστερη περίοδο

και οι μεταβολές στους πολιτικούς της θεσμούς

(235 μ.Χ. - 395 μ.Χ.)

ΟΘΩΝ ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗΣ

A.M.: 01792222m018

Αθήνα, 2023

Τριμελής Επιτροπή

Χαράλαμπος Παπασωτηρίου, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Κωνσταντίνος Αρβανιτόπουλος, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Κωνσταντίνος Υφαντής, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Όθων Χαραλαμπάκης, 2023

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα. Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	5
ΣΚΟΠΟΣ, ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ, ΔΟΜΗ	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Ο χώρος και ο χρόνος	11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Επιλογές ανάσχεσης και επέκτασης: ο ρόλος του στρατού	21
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Μη στρατιωτικές εκφάνσεις υψηλής στρατηγικής	28
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Μεταβολές στους πολιτικούς θεσμούς	33
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	42
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	45

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία εξετάζει τις εκφάνσεις της υψηλής στρατηγικής της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας κατά την ύστερη περίοδο και συγκεκριμένα από το 235 μ.Χ. έως και το 395 μ.Χ. και επιχειρεί τη διασύνδεσή τους με τις μεταβολές στους πολιτικούς της θεσμούς. Η συγκριμένη περίοδος, εντασσόμενη στο ευρύτερο περιοδολογικό πλαίσιο που αποκαλείται Ύστερη Αρχαιότητα, περιγράφεται από την ιστοριογραφία ως μεταβατική στην πορεία από τον αρχαίο προς τον μεσαιωνικό κόσμο. Χαρακτηρίζεται από ένα εκρηκτικό μίγμα εξωτερικών και εσωτερικών κινδύνων οι οποίοι εκδηλώθηκαν ταυτόχρονα και απείλησαν την επιβίωση της αυτοκρατορίας ως πολιτικής οντότητας. Στα πρώτα κεφάλαια εκτίθεται εν συντομία το ιστορικό και γεωπολιτικό πλαίσιο της εποχής και στη συνέχεια παρουσιάζονται τα βασικά χαρακτηριστικά εκείνων των επιλογών της ρωμαϊκής πολιτικής ηγεσίας οι οποίες μπορούν να αντιστοιχηθούν με όσα περιλαμβάνονται στις σύγχρονες θεωρήσεις της υψηλής στρατηγικής. Στη συνέχεια αναλύονται οι μεταβολές που επέφεραν στο πολιτικό εποικοδόμημα της αυτοκρατορίας οι αποφάσεις αυτές, οδηγώντας στην αποσόβηση των κινδύνων και τη δημιουργία μιας αυτοκρατορίας νέων χαρακτηριστικών. Βασική υπόθεση εργασίας είναι ότι η μεταβολή των πολιτικών θεσμών της αυτοκρατορίας υπήρξε απότοκο της μεταβολής του αμυντικού του δόγματος της αυτοκρατορίας. Συγκεκριμένα, η ύπαρξη πολλαπλών ταυτόχρονων μετώπων και απειλών επέφερε την αναπροσαρμογή της χωροθέτησης, της σύνθεσης αλλά και της αποστολής των στρατιωτικών δυνάμεων της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και αυτό με τη σειρά του οδήγησε σε καίριες αλλαγές στη δομή του πολιτικού της συστήματος.

ABSTRACT

This dissertation examines the manifestations of the grand strategy of the Roman Empire in the late period, specifically from 235 AD to 395 AD, and attempts to link them to the changes in its political institutions. The period under examination, which falls within the broader periodological

framework known as Late Antiquity, is described by historiography as a transitional period from the ancient to the medieval world. It was characterised by an explosive mixture of external and internal dangers occurring simultaneously and threatening the survival of the empire as a political entity. The first chapters briefly present the historical and geopolitical context of the period and then move on to the key features of the strategic decisions of the Roman political leadership that can be matched with those included in contemporary theories of high strategy. The changes that these decisions brought about in the political superstructure of the empire are then analysed, as they lead to the mitigation of the security threats and the creation of an empire with new characteristics. The main hypothesis is that the change in the political institutions of the empire was a consequence of the change in the defensive doctrine of the empire. In particular, the existence of multiple simultaneous fronts and threats brought about a readjustment in the location, composition and mission of the military forces of the Roman Empire, which in turn led to crucial changes in the structure of its political system.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η έννοια της Υψηλής Στρατηγικής

Η Υψηλή Στρατηγική (Grand Strategy) ως έννοια συστηματικά επεξεργασμένη έχει να επιδείξει έναν μάλλον βραχύ βίο, καθώς, εκτεινόμενη προς τα πίσω στον χρόνο, οι απαρχές της μεθοδικής θεωρητικής της προσέγγισης δεν ξεπερνούν τα όρια του 19^{ου} αιώνα. Οι πρώτοι διαχωρισμοί μεταξύ τακτικής και στρατηγικής ανάγονται στα έργα του Κλαούζεβιτς και του Ζομινί, οι οποίοι έθεσαν τις βάσεις των σύγχρονων στρατηγικών σπουδών, ιδιαίτερα με τον διαχωρισμό των επιπέδων μεταξύ τακτικής, στρατηγικής και «υψηλής τακτικής», ειδικά όταν ο Ζομινί περιέγραψε αυτό που σήμερα αποκαλείται επιχειρησιακό επίπεδο (Παπασωτηρίου, υπό έκδοση). Και στις δύο αυτές περιπτώσεις, οι μελέτες και οι ορισμοί έχουν στο επίκεντρό τους την προετοιμασία και διεξαγωγή των πολεμικών επιχειρήσεων, περιορίζοντας τις έννοιες που υποβάλλουν αυστηρά στο πλαίσιο της πολεμικής προσπάθειας κάθε συμμετέχοντος μέρους.

Θα χρειαστεί να φτάσουμε στον 20^ό αιώνα και στα έργα μελετητών όπως ο Λίντελ Χαρτ, ο Πολ Κένεντι και ο Έντουαρντ Λούτβακ (κυριότεροι μεταξύ αρκετών άλλων) ώστε να διαμορφωθεί ένα ευρύτερο πλαίσιο θεώρησης το οποίο θα λάβει και την κοινά αποδεκτή ορολογία «Υψηλή Στρατηγική». Στο ευρύτερο αυτό πλαίσιο ανάλυσης, συμπεριλαμβάνονται πλέον και στοιχεία έξω από τα στενά όρια της πολεμικής προσπάθειας, τα οποία αγκαλιάζουν μια σειρά από άλλους τομείς όπως η οικονομία, η εξωτερική πολιτική και η διπλωματία και η διαχείριση του εσωτερικού πολιτικού σκηνικού κάθε κρατικής οντότητας η οποία εμπλέκεται σε ένα περιβάλλον απειλών και συγκρούσεων. Υπό αυτό το πρίσμα, η Υψηλή Στρατηγική εμπλέκει - δίπλα στη στρατιωτική πτυχή - ένα επιπλέον σύνολο παραγόντων της πολιτικής και της οικονομίας, οι οποίοι συνδιαμορφώνουν το περιβάλλον λήψης των αποφάσεων για την υπηρετήση των σκοπών του κράτους είτε αυτοί στοχεύουν στην αντιμετώπιση απειλών είτε στην επίτευξη στόχων επέκτασης της επιρροής και της εξουσίας της κάθε κρατικής οντότητας τόσο σε καιρό ειρήνης όσο και σε καιρό πολέμου. Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω, ο Κένεντι συμπεραίνει ότι «η ουσία της μεγάλης στρατηγικής έγκειται επομένως στην πολιτική, δηλαδή στην ικανότητα των

ηγετών του έθνους να συγκεντρώνουν όλα τα στοιχεία, στρατιωτικά και μη, για τη διατήρηση και την ενίσχυση των μακροπρόθεσμων (δηλαδή σε καιρό πολέμου και σε καιρό ειρήνης) βέλτιστων συμφερόντων του έθνους», (Παπασωτηρίου, υπό έκδοση, εισαγωγή). Με τον τελευταίο και πλέον ευρύ ορισμό της έννοιας της υψηλής στρατηγικής κατά νου, προκύπτουν πλέον ως ερωτήματα οι λόγοι και ο βαθμός στον οποίο η ιστορία της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας παρουσιάζει ενδιαφέρον μελέτης από τη σκοπιά των Διεθνών Σχέσεων και ειδικότερα στο πεδίο των στρατηγικών σπουδών.

Για τη δυτική ιστορική εμπειρία, η Ρώμη και η αυτοκρατορία της αποτελούν σημείο αναφοράς για την εσωτερική οργάνωση και τη διεθνή συμπεριφορά συστημάτων εξουσίας, οργανωμένων έστω υπό τη μορφή προνεωτερικών και δη αρχαίων κρατικών οντοτήτων. Η αυτοκρατορία που έχτισε η Ρώμη μέσα από αιώνες άλλοτε σταδιακής και άλλοτε ραγδαίας επέκτασης περιελάμβανε στα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ. το μεγαλύτερο τμήμα του «γνωστού κόσμου», της μεσογειακής οικουμένης και της ενδοχώρας της. Από τα χρόνια του Οκταβιανού Αυγούστου (27 π.Χ. – 14 μ.Χ.) με την κατάλυση του πτολεμαϊκού ελληνιστικού βασιλείου της Αιγύπτου, η Ρώμη και η αυτοκρατορία της αποτέλεσε το αδιαμφισβήτητο και μοναδικό κέντρο εξουσίας όλου του μεσογειακού κόσμου, διευρύνοντας τα όρια της κυριαρχίας αυτής έως τις ακτές του Ατλαντικού Ωκεανού – περιλαμβάνοντας μεγάλο μέρος της δυτικής Ευρώπης και τμήμα της κεντρικής- και τη Μέση Ανατολή, στις παρυφές της Μεσοποταμίας. Γι' αυτήν ακριβώς τη γεωγραφική έκταση, η ρωμαϊκή αυτοκρατορία αποτέλεσε για περίπου μισή χιλιετία τη βασική αν όχι τη μοναδική αναφορά κρατικής οργάνωσης και λειτουργίας.

Πρόκειται για την πρώτη και μοναδική περίπτωση κυριαρχίας μιας κρατικής οντότητας, ενός μοναδικού συστήματος εξουσίας, σε όλη την έκταση της Μεσογείου και μεγάλου μέρους του γειτνιάζοντος τότε «γνωστού κόσμου». Υπό αυτή την έννοια η ρωμαϊκή αυτοκρατορία διέθετε στα μάτια και τις αντιλήψεις των ανθρώπων της εποχής της στοιχεία οικουμενικού κράτους, μιας κοσμοκρατορίας. Είναι χαρακτηριστικό για την αίσθηση μεγέθους που κατέκτησε στις ιστορικές αναφορές ότι πέρασαν σχεδόν 15 αιώνες μέχρι ο όρος Pax Romana να αποδοθεί με παράφραση για την ισχύ άλλης κρατικής οντότητας. Μόνο για τη βρετανική αυτοκρατορία και την αμερικανική στιγμή μονοκρατορίας επαναλήφθηκαν αντίστοιχοι όροι ως Pax Britannica και Pax Americana, και αυτό έγινε μάλλον καθ' υπερβολή. Σε όλη την περίοδο της ρωμαϊκής

αυτοκρατορίας μόνο στα ανατολικά της σύνορα, στη Μέση Ανατολή (δηλαδή στην ανατολική μοίρα της Εύφορης Ημισελήνου) υπήρξε σε όλη αυτή την περίοδο μια ανάλογη σταθερή δομή κρατικής εξουσίας με συναίσθηση και στιβαρή οντότητα διεθνούς υπόστασης: η Παρθία των Αρσακιδών και κατόπιν η διάδοχός της, η Περσία των Σασσανιδών. Καμία από τις δύο, όμως, δεν μπόρεσε να υπερβεί την αίσθηση ισχύος που κατέγραψε στην ιστορική μνήμη η ρωμαϊκή αυτοκρατορία.

Αυτά ακριβώς τα χαρακτηριστικά της έκτασης στον χρόνο και στον χώρο αλλά και του χωρίς προηγούμενο μεγέθους ισχύος είναι εκείνα τα οποία καθιστούν τη μελέτη της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ένα πεδίο με υψηλό ερευνητικό ενδιαφέρον ακόμη και έξω από την καθ' εαυτήν επιστήμη της ιστορίας. Ειδικά για όσους ερευνητές ασχολούνται με μορφές οργάνωσης και λειτουργίας κρατικών οντοτήτων, διεθνούς συμπεριφοράς αλλά και ειδικότερα διαχείρισης του status μιας υπερδύναμης, η ιστορία της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας αποτέλεσε συχνό σημείο αναφοράς και προβληματισμού.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, πριν από σχεδόν μισό αιώνα το έργο του Edward Luttwak «Η υψηλή στρατηγική της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας» το 1976 έφερε τη Ρώμη και την ιστορία της στο επίκεντρο τόσο των αναλύσεων στρατηγικής αλλά και μιας αντιπαράθεσης μεθοδολογικής και μεταξύ ιστορικών και μελετητών θεμάτων στρατηγικής. Το βασικό ερώτημα το οποίο προέκυψε και συζητήθηκε εκτενώς ήταν κατά πόσον μπορούμε να μιλήσουμε για υψηλή στρατηγική στην εξεταζόμενη περίοδο. Η πρώτη επιφύλαξη, η οποία δίχασε την ιστορική κοινότητα, ήταν κατά πόσο η αναγωγή αυτή συνιστούσε έναν αναχρονισμό και άρα δεν μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο ανάλυσης. Βασικό επιχείρημα ήταν η απουσία μαρτυριών της εποχής οι οποίες θα αποδείκνυαν ότι όντως οι πρωταγωνιστές της περιόδου σκέφτονταν με όρους υψηλής στρατηγικής, όπως συμβαίνει αργότερα π.χ. με τη βυζαντινή περίπτωση από την οποία διασώζεται αριθμός εγχειριδίων στρατηγικής και χάραξης πολιτικής (π.χ. το «Στρατηγικόν του Μαυρικίου» κατά τον 6^ο αι. μ.Χ. ή το έργο του Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογέννητου αργότερα κατά τον 10^ο αιώνα).

Η αντίδραση μερίδας ιστορικών προέβλεπε επιπλέον επιχειρήματα όπως ότι οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες σπανίως λάμβαναν πρωτοβουλίες και απλώς αντιδρούσαν σε εχθρικές ενέργειες,

η έννοια των συνόρων ήταν εντελώς διαφορετική ή ότι εν γένει οι αποφάσεις τους κινούνται σε ένα πλαίσιο πολύ πιο κάτω από το επίπεδο της γενικής θεώρησης που συνιστά έννοια της υψηλής στρατηγικής (Whittaker 2012, σελ. 28-34 & 37 – 39). Ακόμα περισσότερο, το έργο του Luttwak ετέθη υπό εξονυχιστικό ιστορικό και αρχαιολογικό έλεγχο ο οποίος ανέδειξε ανακρίβειες και αυθαίρετες διαπιστώσεις που απομείωναν την αξία των συμπερασμάτων του (Kagan 2006, σελ. 335- 344).

Σε κάθε περίπτωση η δημοσίευση του έργου του Luttwak προκάλεσε μια μεγάλη ακαδημαϊκή συζήτηση η οποία διήρκεσε αρκετές δεκαετίες, και σε κάποιο βαθμό συνεχίζει να απασχολεί το ενδιαφέρον μελετητών της ιστορίας και της στρατηγικής. Η πρόοδος αυτής της διεπιστημονικής συζήτησης οδήγησε στις δεκαετίες που ακολούθησαν στην παραγωγή σημαντικών μελετών, οι οποίες πέραν πια του έργου του Luttwak καθόρισαν ένα λιγότερο φιλόδοξο στις λεπτομέρειες αλλά σημαντικής αξιοπιστίας τρόπο προσέγγισης της έννοιας της υψηλής στρατηγικής στην περίπτωση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Κλειδί σε αυτές τις προσεγγίσεις για την αξιοπιστία τους είναι η συνειδητοποίηση του περιορισμένου εύρους των διαθέσιμων πηγών και μαρτυριών, η διαρκής παρακολούθηση νέων, κυρίως αρχαιολογικών, ευρημάτων. Κυρίως, όμως είναι η έλλειψη ερευνητικής προσδοκίας για την ανεύρεση πλήρους αντιστοιχίας μεταξύ του τρόπου λειτουργίας των σύγχρονων κρατών, με την εκτεταμένη και εξειδικευμένη γραφειοκρατία τους η οποία παράγει σταθερά δόγματα άσκησης υψηλής στρατηγικής τα οποία υπηρετούνται με υψηλή συνέπεια από ένα εξίσου εξειδικευμένο μηχανισμό λήψης αποφάσεων και υλοποίησης δράσεων. Είναι, επομένως, θεμιτό να μιλάμε για υψηλή στρατηγική στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία: *«Η υψηλή στρατηγική της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας μπορεί να μελετηθεί εφόσον θέτουμε ερωτήματα που υποστηρίζουν οι διαθέσιμες πηγές (...) Οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες έθεσαν προτεραιότητες μεταξύ των στόχων και κατένειμαν τους πόρους μεταξύ τους, λαμβάνοντας έτσι μεγάλες στρατηγικές αποφάσεις»* (Kagan 2006, σελ. 362).

Σκοπός, μεθοδολογία και δομή

Ο στόχος της εργασίας είναι να συνδέσει τις επιλογές στην υψηλή στρατηγική της αυτοκρατορίας κατά τον 3^ο και τον 4^ο αι. μ.Χ. με τις αλλαγές στους πολιτικούς της θεσμούς. Η θεμελιώδης υπόθεση εργασίας συνοψίζεται στην ύπαρξη αιτιώδους συσχετισμού μεταξύ των στρατηγικών επιλογών και του πολιτικού εποικοδομήματος, με το δεύτερο να υποτάσσεται τελικά στις νέες ανάγκες ασφαλείας για την επιβίωση του κράτους. Σε αυτό το πλαίσιο η έμφαση δίνεται στην αδρή περιγραφή των επιλογών αυτών, λαμβάνοντας υπ' όψιν τις διαφορετικές εκτιμήσεις των μελετητών και με επικέντρωση στα σημεία συμφωνίας μεταξύ τους. Αυτό σημαίνει ότι γίνονται σεβαστοί οι περιορισμοί που τίθενται αντικειμενικά από την έλλειψη πηγών, την ασάφειά τους και τις αντικρουόμενες μαρτυρίες. Άλλωστε, σε ό,τι έχει να κάνει με την αρχαία ιστορία ο σεβασμός των περιορισμών αυτών είναι ένα από τα μελετητικά δεδομένα που τη διαφοροποιούν από τη μελέτη νεότερων και σύγχρονων χρονικών περιόδων. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τη συγκεκριμένη περίοδο δεν μας σώζονται ούτε αναλυτικοί στρατιωτικοί κατάλογοι ούτε λεπτομερή δημοσιονομικά στοιχεία, παρά μόνο σποραδικά και συνήθως τμηματικά και όχι συνολικά. Είναι σαφές, επομένως, ότι η διεπιστημονική προσέγγιση του ζητήματος παρουσιάζει σημαντικές προκλήσεις και χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή, ωστόσο δεν τίθεται ζήτημα αποκλεισμένων ζωνών στην έρευνα και τη μελέτη. Ο διάλογος, όμως, που αναπτύχθηκε με επίμαχο την έννοια της υψηλής στρατηγικής και τον εντοπισμό της τόσο πίσω στον χρόνο, έντονος σε πολλές περιπτώσεις, υπήρξε εν τέλει γόνιμος και συνεχίζει να παράγει μελέτες που εμπλουτίζουν μέσα από διαφοροποιημένες προσεγγίσεις τη γνώση και την κατανόησή μας για τη συγκεκριμένη εποχή.

Η εργασία δομείται σε 4 συνολικά κεφάλαια, εκ των οποίων προηγείται η συνοπτική παρουσίαση του ιστορικού πλαισίου της εξεταζόμενης περιόδου. Η πρόταση του ιστορικού πλαισίου, έστω και σε συνοπτική μορφή, κρίθηκε χρήσιμη, αν όχι απαραίτητη, λόγω της σύζευξης επιστημονικών πεδίων για την ανάλυση του μελετητικού ζητούμενου. Καθώς το αντικείμενο της εργασίας εντοπίζεται αφενός σε βάθος χρόνου που φτάνει στην Ύστερη Αρχαιότητα, ενώ αφετέρου αφορά την ανάλυση αυτών των ιστορικών δεδομένων για την

εξαγωγή συμπερασμάτων γύρω σύγχρονες εννοιολογικές προτάσεις. Την ίδια επιλογή δομής, πρόταξης του ιστορικού πλαισίου έκαναν και ο A.H.M. Jones στο μνημειώδες έργο του «*Later Roman empire, 284-602: A social, economic and administrative survey*» αλλά και ο E. Luttwak στο «*The grand strategy of the Roman empire: From the first century CE to the third*».

Στα κεφάλαια 2 και 3 παρουσιάζονται οι βασικές πτυχές των επιλογών της ρωμαϊκής πολιτικής ηγεσίας, αντιστοιχιζόμενες με τις σύγχρονες έννοιες που περιλαμβάνονται στη θεωρία της υψηλής στρατηγικής. Εξετάζονται χωριστά οι στρατιωτικές (κεφ. 2) και μη στρατιωτικές εκφάνσεις αυτής (κεφ. 3). Στο τελευταίο κεφάλαιο η μελέτη αφιερώνεται στις μεταβολές στους πολιτικούς θεσμούς της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, ειδικότερα από το έτος 284 μ.Χ. έως και το 395 μ.Χ. Η επιλογή τού να καταστεί η εξέταση του εσωτερικού πολιτικού σκηνικού σε χωριστό μέρος της εργασίας προκύπτει κατά πρώτον, από τη θεώρησή των επελθουσών μεταβολών ως προϊόντων των παραγόντων που εξετάζονται στα πρώτα κεφάλαια και κατά δεύτερον από την επίδραση που είχαν οι πολιτικές αυτές μεταβολές στην τελική διαμόρφωση της μετέπειτα πορείας του ρωμαϊκού κόσμου, και τον διαχωρισμό του σε ανατολικό και δυτικό τμήμα.

Κεφάλαιο 1: Ο χώρος και ο χρόνος

Ιστορικό και γεωπολιτικό πλαίσιο (235 μ.Χ. – 395 μ.Χ)

Στις αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ. η ρωμαϊκή αυτοκρατορία απολάμβανε ακόμη τα οφέλη της περιόδου των «πέντε καλών αυτοκρατόρων» που είχε προηγηθεί, από χρόνια του Νέρβα και του Τραϊανού έως και τον Μάρκο Αυρήλιο, παρά την ταραχώδη βασιλεία του Κόμμοδου και το βίαιο τέλος του γιου και διαδόχου του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Τα βορειοδυτικά σύνορά της βρίσκονταν στο περίφημο τείχος του Αδριανού στη Μεγάλη Βρετανία, τα βόρεια ακολουθούσαν τις όχθες του Ρήνου, περιελάμβαναν τη Δακία και κατέληγαν στις εκβολές του άλλου μεγάλου ευρωπαϊκού ποταμού, του Δούναβη. Στα ανατολικά το όριο βρισκόταν στη βορειοδυτική Μεσοποταμία και σε πορεία προς το νότο στις περιοχές ανατολικά του Ευφράτη έως την έρημο του Νεγκέβ (Σταϊνχάουερ 2009 σελ. 732). Στα νότια, όλη η βορειοαφρικανική ακτή της Μεσογείου ήταν υπό τον έλεγχο της Ρώμης, σε ορισμένα σημεία με βάθος πολλών δεκάδων χιλιομέτρων, κυρίως στην περιοχή της σημερινής Τυνησίας και φυσικά της Αιγύπτου. Η συνεχής συνοριακή αυτή γραμμή με συνολικό μήκος 10.000 χιλιομέτρων χώριζε τον ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου, στον οποίο είχαν ενσωματωθεί οι Κέλτες της Γαλατίας, της Βρετανίας και της Ιβηρικής, από τα γερμανικά και θρακικά φύλα της απόληξης της ευρασιατικής στέπας (σημερινή κεντρική και ανατολική Ευρώπη), τους ιρανικούς πληθυσμούς (συμπεριλαμβανομένων και των Πάρθων) στην Ανατολή και τους πληθυσμούς της ερήμου (κύρια Αιθίοπες και Βεδουίνους) στα νότια (Σταϊνχάουερ 2009, σελ. 732).

Η αυτοκρατορία απολάμβανε μια μοναδική θέση στο σύστημα του διεθνούς καταμερισμού ισχύος. Πρακτικά στα σύνορά της δεν υπήρχε καμία άλλη οντότητα εφάμιλλης κρατικής και οικονομικής οργάνωσης, με μόνη εξαίρεση την παρουσία στα ανατολικά της σύνορα του παρθικού κράτους, το οποίο όμως και αυτό δεν μπορούσε να συγκριθεί με αυτήν ειδικά σε όρους οικονομικής ισχύος. Στο τέλος της εποχής των Αντωνίνων (192 μ.Χ.) το μέγεθος του πληθυσμού της κυμαινόταν μεταξύ 50 και 60 εκατομμυρίων και η παραγωγική της βάση δεν είχε συγκρίσιμο αντίπαλο φυσικά στον Βορρά αλλά ούτε και στην Ανατολή (Σταϊνχάουερ 2009, 520-521). Το τοπικό και διαπεριφερειακό εμπόριο διεξαγόταν με ασφάλεια μέσω του εκτεταμένου για τα

δεδομένα της εποχής οδικού δικτύου και της απόλυτα ελεγχόμενης εσωτερικής θάλασσας. Στον ειδικό οδικό χάρτη Tabula Peutingeriana καταγράφεται το οδικό δίκτυο της αυτοκρατορίας κατά τον 4^ο αι. μ.Χ. και το συνολικό του μήκος είναι 102.000 χιλιόμετρα (Σταϊνχάουερ 2009, σελ 705-706). Η Αίγυπτος, η Σικελία και η κεντρική βορειοαφρικανική ακτή ήταν οι μεσογειακοί σιτοβολώνες που εξασφάλιζαν την επάρκεια δημητριακών και την ομαλή λειτουργία του συστήματος της Αηπονα (διανομής σίτου και άλλων γεωργικών προϊόντων) τόσο για τους πολίτες όσο και για τον στρατό.

Ο αυτοκράτορας Μάρκος Αυρήλιος, αν και με δυσκολίες, είχε απωθήσει κατά την περίοδο 166 - 180 μ.Χ. τα γερμανικά φύλα μεταξύ Ραιτίας και Πανονίας, ενώ ο Σεπτίμιος Σεβήρος είχε πετύχει το 198 μ.Χ. σημαντικές νίκες κατά του παρθικού κράτους των Αρσακιδών, συνάπτοντας συνθήκη ειρήνης με πολύ ευνοϊκούς όρους. Η εκστρατεία του στη Μεγάλη Βρετανία είχε αποκαταστήσει τη ρωμαϊκή κυριαρχία μέχρι τη γραμμή του μεγάλου Αδριάνειου τείχους, αν και δεν απέδωσε η προσπάθειά του για επέκταση βορειότερα. Η Ρώμη ήταν ο αναμφισβήτητος κυρίαρχος όχι μόνο του μεσογειακού κόσμου αλλά η εξουσία της εκτεινόταν πολύ πέραν αυτού. Για τον Peter Brown είναι ξεκάθαρο ότι *«η ρωμαϊκή αυτοκρατορία το 200 μ.Χ. είχε απλωθεί τόσο επικίνδυνα μακριά πέρα από τη Μεσόγειο που διατηρούσε τη συνοχή της μέσα από την ψευδαισθηση ότι ήταν ακόμα ένας πολύ μικρός κόσμος»* (Brown 1971, σελ. 18).

Μόνο στην Ανατολή υπήρχε πέρα από τα ρωμαϊκά σύνορα μια ισχυρή και οργανωμένη κρατική οντότητα, το παρθικό κράτος, με το οποίο οι πολεμικές αναμετρήσεις χρονολογούνται από τα ύστερα χρόνια της δημοκρατίας. Οι πολεμικές αναμετρήσεις στο τελευταίο μισό του 2^{ου}, στα χρόνια του Μάρκου Αυρηλίου και αργότερα του Σεπτίμιου Σεβήρου είχαν θετική έκβαση για τους Ρωμαίους, αποκαθιστώντας την επιρροή τους στην Αρμενία και διαμορφώνοντας ευνοϊκά για αυτούς την οριοθετική γραμμή – ειδικά στη βόρεια Μεσοποταμία και δυτικά του Ευφράτη ποταμού - σε ένα συνολικό μήκος 3.000 χιλιομέτρων από την Τραπεζούντα στη Μαύρη Θάλασσα έως την Άκαμπα στην Ερυθρά (Σταϊνχάουερ 2009, σελ. 742-745).

Στον Βορρά, καθ' όλο το μήκος των ποταμών του Ρήνου και του Δούναβη βρίσκονταν διάφορα γερμανικά φύλα, όπως οι Σάξονες, οι Φράγκοι, οι Αλαμανοί, οι Μαρκομάνοι, οι Κουάντοι και οι Γότθοι, τα οποία συγκροτούνταν σε χαλαρές συμμαχίες ή συνομοσπονδίες και μπορούσαν να

απειλήσουν τη Ρώμη αρχικά μόνο μέχρι τη μορφή των εκτεταμένων επιδρομών ή κάποιας απόπειρας εγκατάστασής τους κοντά στις συνοριακές ζώνες βόρεια του Δούναβη ή του Ρήνου. Σε ό,τι αφορά, τέλος, τις θαλάσσιες ζώνες η Ρώμη απολάμβανε μια εξαιρετικά ασφαλή θέση. Στη μεγάλη Εσωτερική θάλασσα, τη Μεσόγειο, δεν υφίστατο κάποια άλλη κρατική οντότητα η οποία θα μπορούσε να αμφισβητήσει τη ρωμαϊκή κυριαρχία, δίνοντας στη φράση *mare nostrum* κυριολεκτική σημασία. Στον Εύξεινο Πόντο οι Ρωμαίοι κυριαρχούσαν στις νότιες και δυτικές ακτές (Μικρά Ασία και ανατολική βαλκανική) όπου βρίσκονταν και οι σημαντικότερες παραθαλάσσιες πόλεις και οι μεγάλοι λιμένες, ενώ στον Βορρά τα φύλα που κατοικούσαν ήταν απόγονοι νομάδων της ευρασιατικής στέπας χωρίς ναυτική παράδοση και φιλοδοξία. Τέλος, ούτε στον Ατλαντικό Ωκεανό, νοτίως και βορείως της Μάγχης, μπορούσαν τα γερμανικά φύλα, κυρίως οι Σάξονες, να προκαλέσουν ουσιαστικά τη ρωμαϊκή ισχύ, καθώς δεν διέθεταν ναυτικές δυνάμεις ικανές για κάτι πέραν των πειρατικών επιδρομών

Η περιγραφή αυτή συγκροτεί όπως είδαμε μια ιδιαίτερα θετική κατάσταση για τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, με όρους καταμερισμού διεθνούς ισχύος. Για την ακρίβεια, η Ρώμη ήταν έξω από κάθε συγκρίσιμο μέτρο ισχύος με τους γείτονές της, καθώς δεν υπήρχε καμία δύναμη στον Βορρά ή στην Αφρική ικανή να αντισταθμίσει την ισχύ της, ενώ στην Ανατολή το πεδίο της διπλωματικής αντιπαράθεσης με την Παρθία περιοριζόταν στο καθεστώς της Αρμενίας, δίνοντας τη δυνατότητα στην αυτοκρατορία να οργανώνει τη στρατηγική της απαλλαγμένη ακόμα και από περιορισμούς της διπλωματίας (Ferril 1991, σελ. 36).

Η συνέχεια, όμως, του 3ου αιώνα μ.Χ. δεν αποδείχθηκε ανάλογη της προηγούμενης περιόδου. Πέρα από την κληρονομιά της διαρκώς επανεμφανιζόμενης επιδημίας της αντωνίνειας πανώλης, στις δεκαετίες που ακολούθησαν, μια σειρά από εσωτερικές και εξωτερικές απειλές και αναταράξεις θα διαμορφώσουν αυτό που στην ιστοριογραφία έχει καταχωριστεί ως «η κρίση του 3^{ου} αιώνα». Μετά από μια ανήσυχη περίοδο, το έτος 235 μ.Χ. η τροπή των πραγμάτων καθίσταται εξαιρετικά επικίνδυνη για την επιβίωση της αυτοκρατορίας. Στα τέλη Μαρτίου του έτους αυτού, ο αυτοκράτορας Αλέξανδρος Σεβήρος, ο οποίος βρισκόταν σε εκστρατεία κατά των Αλαμανών, δολοφονήθηκε κοντά στο *Moguntiacum*, το σημερινό Μάιντς της Γερμανίας, μαζί με τη μητέρα του. Η διπλή δολοφονία έλαβε χώρα στην αυτοκρατορική σκηνή από στασιαστές στρατιώτες της *Legio XXII Primigenia*. Ο σύγχρονός του ιστορικός Ηρωδιανός αποδίδει τη

δολοφονία του τελευταίου των Σεβήρων στην πρόθεσή του να συνάψει ειρήνη με τους Αλαμανούς εισβολείς και να σταματήσει τις εχθροπραξίες, γεγονός που δυσαρέστησε τους στρατιώτες (Ηρωδιανός 6.7.10).

Ο βίαιος θάνατος του Αλεξάνδρου δεν ήταν φυσικά ο πρώτος για έναν ηγεμόνα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Είχαν προηγηθεί οι δολοφονίες του Καλιγούλα και του Νέρωνα τον 1^ο αιώνα μ.Χ., αλλά με την εξαίρεση της βραχείας εμφύλιας κρίσης του έτους 69 μ.Χ. (έτος τεσσάρων αυτοκρατόρων) οι δολοφονίες αυτές δεν άφησαν αποτύπωμα στη δομή και τη λειτουργία της αυτοκρατορικής εξουσίας. Η περίοδος των διαδοχικών δολοφονιών εγκαινιάζεται το 192 μ.Χ. όταν ο Κόμμοδος, γιος και διάδοχος του Μάρκου Αυρηλίου χάνει τη ζωή του από συνωμότες, σε μια πράξη που τερμάτισε βίαια τη «χρυσή περίοδο» των «πέντε καλών αυτοκρατόρων». Την ίδια τύχη είχε μετά από λίγους μόνο μήνες στην εξουσία ο άμεσος διάδοχος του Κόμοδου, ο γηραιός συγκλητικός Περτίναξ, ο οποίος εξαγόρασε την Πραιτωριανή Φρουρά έναντι 12.000 σηστερτίων σε κάθε στρατιώτη για να δολοφονηθεί τελικά μετά από έναν σύντομο εμφύλιο - που προκλήθηκε από έναν ανταγωνιστή του οποίος προσέφερε τα διπλά στην Πραιτωριανή Φρουρά (Ward & Heichelheim & Yeo, 2003 σελ. 505-506). Στον θρόνο τελικά ανέβηκε ένας ικανός στρατιωτικός διοικητής από τη βόρεια Αφρική, ο Σεπτίμιος Σεβήρος φυσικός ηγέτης του στρατού που τον υποστήριξε. Η στιβαρή ηγεσία Σεπτίμιου έδειξε προς στιγμήν ότι θα μπορούσε να εγκαθιδρύσει μια νέα σταθερή σειρά αυτοκρατόρων, μια δυναστεία, βασισμένη όχι πλέον στο σύστημα της υιοθεσίας αλλά της διαδοχής από τους γιους του, Καρακάλλα και Γέτα, σε μια πρώιμη εκδοχή δυαρχίας, η οποία όμως δεν είχε διάρκεια. Η δολοφονία του Γέτα από τον Καρακάλλα το 212 μ.Χ. έδειξε ότι η ομαλότητα στη διαδοχή είχε πλέον εκλείψει για τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Πέντε χρόνια αργότερα και ο ίδιος ο Καρακάλλας θα έπεφτε θύμα δολοφονίας όπως θα συνέβαινε στη συνέχεια το 222 μ.Χ. και με τον διάδοχό του Ηλιογάβαλο. Μέσα σε 30 χρόνια πέντε συνολικά Αύγουστοι πέθαναν δολοφονημένοι, ένας από τον αδελφό και συναυτοκράτορά του (Γέτας) και οι υπόλοιποι από την πραιτωριανή φρουρά. Η αναγόρευση του Αλέξανδρου Σεβήρου σε Αύγουστο το 222 μ.Χ. επέφερε μια 13ετή ανάπαυλα, η οποία όμως δεν έμελλε να διαρκέσει όπως έδειξε τελικά και η δική του δολοφονία. Το πρώτο ρήγμα για την ασφάλεια του ρωμαϊκού κράτους ήταν γεγονός και αφορούσε την εσωτερική πολιτική του λειτουργία: ήταν η κατάρρευση του συστήματος διαδοχής.

Παρά τη βίαιη αυτή προϊστορία, αυτό που ακολούθησε τη δολοφονία του Αλέξανδρου Σεβήρου το 235 μ.Χ. ξεπέρασε κάθε προηγούμενο. Ο άμεσος διάδοχός του ο Μαξιμίνος θα χάσει κι αυτός τη ζωή του το 238 μ.Χ. εν μέσω ενός εμφυλίου ο οποίος έλαβε χώρα κατά το «έτος των έξι αυτοκρατόρων». Το μέγεθος της πολιτικής αναστάτωσης ήταν πρωτόγνωρο ακόμα και με τα πιο ακραία δεδομένα της ιστορίας της αυτοκρατορίας: πίσω στον πρώτο αιώνα μ.Χ. η δολοφονία του Νέρωνα είχε οδηγήσει στο «έτος των τεσσάρων αυτοκρατόρων» αλλά η περίοδος που ακολούθησε την αιματηρή εκκαθάριση μεταξύ των διεκδικητών αυτοκρατόρων υπήρξε μακράν η σταθερότερη στην ιστορία της αυτοκρατορίας.

Το ακριβώς αντίθετο ακολούθησε τη διαμάχη των έξι ανταπαιτητών του θρόνου το έτος 238: στα επόμενα 46 χρόνια αναγορεύθηκαν συνολικά 28 αυτοκράτορες. Από αυτούς μόνο δύο πέθαναν από φυσικά αίτια, ενώ ένας, ο Δέκιος σκοτώθηκε πολεμώντας τους Γότθους εισβολείς το 251 μ.Χ. (Southern & Dixon 1996, X -XI). Ήταν ο πρώτος Ρωμαίος αυτοκράτορας ο οποίος σκοτωνόταν σε μάχη εναντίον εξωτερικού εχθρού. Το δεύτερο ρήγμα για την ασφάλεια της αυτοκρατορίας ήταν πλέον εμφανές και αφορούσε την δραματική επίταση των εξωτερικών απειλών. Λίγα χρόνια αργότερα, το έτος 260 μ.Χ., για πρώτη φορά ένας Ρωμαίος αυτοκράτορας, ο Βαλεριανός, θα αιχμαλωτιζόταν από εχθρική δύναμη και μάλιστα θα πέθαινε στην αιχμαλωσία φρικτά ταπεινωμένος από τον Σαπώρ, ο οποίος τον χρησιμοποιούσε ως ανθρώπινο αναβατόριο για να ιππεύει (Χατζόπουλος 2015, σελ. 779).

Η πεντηκονταετής αυτή περίοδος (235 μ.Χ. – 284 μ.Χ.) έχει τύχει πολλών ονοματοδοσιών από τους ιστορικούς. Μεταξύ άλλων αποκαλείται η «περίοδος της αναρχίας» ή η περίοδος «των αυτοκρατόρων των στρατοπέδων» διότι όλοι όσοι ανήλθαν ή επιχείρησαν να ανέλθουν στον αυτοκρατορικό θρόνο ήταν στρατιωτικοί ηγέτες της αυτοκρατορίας. Σε κάθε περίπτωση, οι χαρακτηρισμοί αυτοί υποτάσσονται στην κεντρική περιγραφή που συνοψίζεται στον τίτλο «η μεγάλη κρίση του 3ου αιώνα. μ.Χ.». Παρά τις επιμέρους διαφορές μεταξύ των ιστορικών και τις πλέον σύγχρονες (ανα)θεωρήσεις γύρω από τους όρους «κρίση» και «παρακμή», το ίδιο το περιβάλλον της κρίσης δεν τίθεται υπό αμφισβήτηση, υπό συζήτηση τίθεται η ένταση, το εύρος και κυρίως η πρόσληψη αυτής από τους σύγχρονους της σε σχέση με τους κατά καιρούς μελετητές (Cameron, 1993, σελ 20-23).

Αυτό που καθιστά ξεχωριστή αυτή την περίοδο – και επομένως συμβατική τομή το έτος 235 μ.Χ. – είναι η συνύπαρξη δύο επικίνδυνων ρηγμάτων για την ασφάλεια και την επιβίωση του κράτους: η καθολική κατάρρευση του συστήματος της αυτοκρατορικής διαδοχής και η ταυτόχρονη δραματική όξυνση των εξωτερικών απειλών και επιβουλών των εδαφών της αυτοκρατορίας. Σχεδόν ταυτόχρονα με την κρίση ηγεσίας στο εσωτερικό της, η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία κλήθηκε να αντιμετωπίσει μια σειρά από πρωτοφανείς προκλήσεις στον διεθνή της περίγυρο. Στα ανατολικά της σύνορα, στην περιοχή της Μεσοποταμίας, ο παραδοσιακός της εχθρός, η παρθική αυτοκρατορία των Αρσακιδών κατέρρευσε – και αυτή μέσα από ένα ζεύγμα κρίσεων διαδοχής και εσωτερικών επαναστάσεων. Στη θέση της αναδύθηκε μια νέα δύναμη, κατά πολύ ισχυρότερη και κυρίως με διάθεση ανανέωσης της αντιπαράθεσης με τη Ρώμη. Η περσική δυναστεία των Σασσανιδών αποδείχθηκε κατά πολύ ορμητικότερη και πιο επιθετική από την όψιμη περίοδο των Αρσακιδών του παρθικού κράτους. Οι νέοι ηγεμόνες της και ιδίως ο Σαπώρ Α΄ στράφηκαν κατά της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, διεκδικώντας την ανασύσταση – εν μέρει τουλάχιστον – της αχαιμενιδικής αυτοκρατορίας των κλασικών χρόνων, λειτουργώντας δηλαδή ως μια γνήσια αναθεωρητική δύναμη με όρους σύγχρονης ανάλυσης διεθνών σχέσεων (Ward & Heichelheim & Yeo, 2003 σελ. 517). Η Αρμενία, η βόρεια Μεσοποταμία, η Συρία ακόμα και περιοχές της Ανατολίας θα γίνουν θέατρο μαχών και συνεχών πολεμικών επιχειρήσεων (Brown 1971, σελ. 24-25). Όταν οι Ρωμαίοι θα υποστούν το σοκ της αιχμαλωσίας και τελικά του θανάτου του αυτοκράτορα Βαλεριανού το 260 μ.Χ. θα ξυπνήσουν μνήμες των πιο δύσκολων στιγμών του παρελθόντος με κλασική αναφορά σύγκρισης τη συντριπτική ήττα και τον θάνατο του Κράσσου τρεις αιώνες νωρίτερα, στη μάχη των Καρρών, το 53 π.Χ.

Την ίδια στιγμή, κατά μήκος του Δούναβη και του Ρήνου, τα γερμανικά φύλα θα εκμεταλλευτούν την πίεση που υφίσταται η αυτοκρατορία στην Ανατολή (Jones 1964, σελ. 25) θα προχωρήσουν στη σύναψη ευρύτερων συνομοσπονδιακών σχημάτων στρατιωτικής συνεργασίας και ένα νέο κύμα επιδρομών θα ξεκινήσει (Brown 1971, σελ. 27). Αυτή τη φορά η ζώνη των συγκρούσεων δεν θα περιοριστεί στα σύνορα. Οι επιδρομές των Ερούλων, των Γότθων, των Φράγκων και άλλων βόρειων φύλων θα φτάσουν βαθιά μέσα στις αυτοκρατορικές επαρχίες, έως τις ακτές της Μεσογείου. Ακόμη, για πρώτη φορά οι ακτές της Μαύρης Θάλασσας αλλά και το Αιγαίο θα υποστούν επιθέσεις από τους «βαρβάρους» οι οποίοι δείχνουν να εξοικειώνονται με τη χρήση

ναυτικών μέσων (Χατζόπουλος 2015, σελ. 780). Το φαινόμενο των ναυτικών επιδρομών θα επεκταθεί και στις ακτές του Ατλαντικού βορείως της Μάγχης από Σάξονες και Φρίσιους. Το κύριο βάρος των επιδρομών – επιθέσεων θα το δεχθούν διά ξηράς οι επαρχίες νοτίως του Δούναβη στη Βαλκανική και δευτερευόντως νοτίως του Ρήνου, στα δυτικότερα.

Καθώς τα αυτοκρατορικά σύνορα πιέζονται σχεδόν από παντού – σημειώνονται κάποιες επιδρομές και στις αφρικανικές επαρχίες – και η εσωτερική κατάσταση προσιδιάζει σε έναν διαρκή εμφύλιο, θα παρατηρηθούν για πρώτη φορά και αποσχιστικές τάσεις τόσο στο ανατολικό όσο και στο δυτικό άκρο της αυτοκρατορίας. Στη Δύση το 268 μ.Χ. ο Πόστουμος και οι διάδοχοί του θα δημιουργήσουν ένα ανεξάρτητο κράτος με επίκεντρο τις επαρχίες της Γαλατίας και της Έσω Γερμανίας (260 - 274) το οποίο στη μέγιστη έκτασή του θα περιλαμβάνει τη Βρετανία και την Ιβηρική. Στην Ανατολή οι ρωμαϊκές ήττες από τον νέο Σασσανίδη ηγεμόνα Σαπώρ θα αναδείξουν – επίσης μέσω απόσχισης – το κράτος της Παλμύρας, το οποίο το 271 μ.Χ. θα ελέγχει όλη τη Συρία, την Παλαιστίνη, τη Φοινίκη αλλά και την Αίγυπτο. Το ίδιο έτος η Ρώμη, η αιώνια πόλη και πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας θα οχυρωθεί για πρώτη φορά από τον αυτοκράτορα Αυρηλιανό, σημάδι των κινδύνων που και η ίδια διέτρεχε και της αδυναμίας των στρατιωτικών της δυνάμεων να εγγυηθούν την ασφάλειά της, ενώ έχει ήδη εγκαταλείψει τη Δακία και μια κρίσιμη περιοχή στη Γερμανία μεταξύ Ρήνου και Δούναβη, γνωστή ως *Agri Decumates* (Jones 1964, σελ. 34-35).

Τη στιγμή, όμως, κατά την οποία η αυτοκρατορία βρίσκεται στο χείλος της κατάρρευσης η μοίρα της θα αρχίσει να αντιστρέφεται και πάλι. Ο Αυρηλιανός στα πέντε χρόνια που κυβέρνησε θα αποκαταστήσει την ενότητα της αυτοκρατορίας, καταλύοντας τα αποσχιστικά μορφώματα σε Ανατολή και Δύση και αντιμετωπίζοντας εισβολές κυρίως στην περιοχή του Δούναβη, αν και τελικά και ο ίδιος θα πέσει θύμα δολοφονίας το 275 μ.Χ. Η δολοφονία του από στασιαστές στρατιώτες παρά τις επιτυχίες του είναι μια ακόμα απόδειξη της αδυναμίας εγκαθίδρυσης σταθερού συστήματος διαδοχής και του καταλυτικού ρόλου που έπαιζαν οι στρατιωτικές μονάδες στη διαμόρφωση του εσωτερικού συσχετισμού ισχύος στο ρωμαϊκό εξουσιαστικό οικοδόμημα.

Η άνοδος του Διοκλητιανού στην εξουσία το 284 μ.Χ. είναι το κομβικό σημείο το οποίο σύμφωνα με την κοινή παραδοχή των ιστορικών μελετητών τερματίζει την περίοδο της αστάθειας και αποκαθιστά την πολιτική ευρυθμία στην αυτοκρατορία. Στρατιωτικός και ο ίδιος, και μάλιστα ταπεινής δαλματικής καταγωγής, θα λάβει μια σειρά από μέτρα που θα επιφέρουν μια περίοδο εσωτερικής τάξης και εξωτερικής ασφάλειας. Ο Διοκλητιανός θα αναμορφώσει πλήρως το αυτοκρατορικό σύστημα μέσα από καθιέρωση του συστήματος της τετραρχίας, το οποίο αποτελεί και τη σημαντικότερη συνεισφορά του στη μεταβολή των πολιτικών θεσμών. Το 287 μ.Χ. θα ορίσει ως συναυτοκράτορά του τον Μαξιμιανό με τον τίτλο του Αυγούστου, στον οποίο θα αναθέσει το δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας, στην πρώτη διαίρεση της αυτοκρατορικής εξουσίας με εδαφικά χαρακτηριστικά. Το 293 μ.Χ. θα ολοκληρώσει τη δομή της τετραρχίας με τη θέσπιση των θέσεων δύο Καισάρων του Γαλέριου και του Κωνσταντίου, καθένας εκ των οποίων υπαγόταν στον αντίστοιχο Αύγουστο της Ανατολής και της Δύσης. Παράλληλα θα προχωρήσει σε διοικητική αναδιάρθρωση των επαρχιών, συρρικνώνοντας το μέγεθός τους και αυξάνοντας των αριθμό τους. Οι νέες περισσότερες από 100 επαρχίες θα οργανωθούν σε 12 διοικήσεις οι οποίες με τη σειρά τους θα υπαχθούν σε τέσσερις επάρχους πραιτωρίου και τελικά στον κάθε ένα από τους τετράρχες, ενώ θα διαχωρίσει πλήρως τη στρατιωτική από την πολιτική διοίκηση στις επαρχίες (Ward & Heichelheim & Yeo, 2003 σελ. 561-2). Θα προβεί ακόμα σε σημαντικές και μάλλον επιτυχημένες αλλαγές στο σύστημα φορολόγησης με τη σταθεροποίηση των φορολογικών χρονικών κύκλων, την επέκταση ενός είδους αντιπραγματισμού και στα δημόσια οικονομικά (επέκταση και συστηματοποίηση της *Annona militaris*) και την ενοποίηση των συντελεστών επί τη βάση μονάδων γης και παραγωγής και κατά κεφαλήν φόρου (Jones 1964, σελ 61-63). Θα επιχειρήσει ακόμα την ανόρθωση του νομισματικού συστήματος, με περιορισμένη όμως επιτυχία. Ακόμα μικρότερη επιτυχία θα έχει η απόπειρά του να ελέγξει τα φαινόμενα του πληθωρισμού και της ακρίβειας με την έκδοση του γνωστού διατάγματος περί ανωτάτων τιμών το 301 μ.Χ. (Jones 1964, σελ 61).

Στο πεδίο των εξωτερικών απειλών θα πετύχει σημαντικές νίκες κατά των εισβολέων εξασφαλίζοντας και ενισχύοντας τα σύνορα του Ρήνου και του Δούναβη. Στην Ανατολή μετά από επιτυχημένες εκστρατείες του μαζί με τον Καίσαρα Γαλέριο θα υποχρεώσει τους Σασσανίδες σε μια ευνοϊκή για την αυτοκρατορία συνθήκη ειρήνης, θέτοντας υπό έλεγχο τον κίνδυνο που

αποτελούσαν από τα μέσα του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. Οι επιτυχίες του αυτές θα επαναφέρουν στο προσκήνιο επιλογές που θυμίζουν το δόγμα της άμυνας επί των συνόρων (preclusive defence) της περιόδου του principatus αν και ο Luttwak προτιμά να το αποκαλεί «ρηχή» (shallow) άμυνα σε βάθος (Luttwak 2016, σελ. 214). Στην ουσία, όμως, πρόκειται περισσότερο για ένα μίγμα αμυντικών επιλογών που περιλαμβάνουν τόσο την ενίσχυση των συνοριακών οχυρώσεων, τη δημιουργία νέων, ιδίως στην Ανατολή (π.χ. με την οδό των οχυρών στη Συρία που αποκλήθηκε *strata Diocletiana*) και την παράλληλη παρέμβαση ισχυρών εφεδρειών ως δύναμη κρούσης και αντεπίθεσης.

Αρχικά η οικειοθελής παραίτησή του το 305 μ.Χ. και εν συνεχεία ο θάνατος του Διοκλητιανού το 311 μ.Χ. θα οδηγήσουν στην κατάρρευση της εξισορροπητικής τετραρχίας και σε μια αναζωπύρωση των εσωτερικών συγκρούσεων για σχεδόν 20 χρόνια. Μέσα από αυτές, το 324 μ.Χ. θα απομείνει μόνος Αύγουστος και κύριος της αυτοκρατορίας, ο Κωνσταντίνος Α΄, γιος του δεύτερου Καίσαρα της Δύσης, του Κωνσταντίου του Χλωρού. Η επιστροφή στη μονοκρατορία με τον Κωνσταντίνο υπήρξε ένα διάλειμμα στην αρχή της διαίρεσης της εξουσίας. Μετά τον θάνατό του (337 μ.Χ.) θα κληρονομήσει την εξουσία του κράτους στους τρεις γιους του, η διαμάχη μεταξύ των οποίων θα οδηγήσει σε μια ακόμη παρένθεση μονοκρατορίας. Η διετής βασιλεία του Ιουλιανού θα διακοπεί με την αναζωπύρωση του περσικού κινδύνου και τον θάνατο του τελευταίου ειδωλολάτρη αυτοκράτορα στην εκστρατεία εναντίον των Σασσανιδών. Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι μέσα σε 100 χρόνια, δύο Ρωμαίοι αυτοκράτορες έχασαν τη ζωή τους πολεμώντας την αναγεννημένη περσική αυτοκρατορία, στοιχείο που αναδεικνύει τη βαρύνουσα απειλή του ανατολικού μετώπου. Οι επόμενες τρεις δεκαετίες έως το έτος 395 μ.Χ. θα σημάνουν την επιστροφή στο καθεστώς της δυαρχίας των Αυγούστων, αρχικά υπό τον Ουαλεντινιανό και τον Ουάλη και στη συνέχεια από τον γιο του πρώτου στη Δύση και τον Θεοδόσιο Α΄ στην Ανατολή. Το σημαντικότερο γεγονός της περιόδου δεν είναι άλλο από την ήττα και τον θάνατο του Ουάλη στη μάχη της Αδριανούπολης το 378 μ.Χ. από τους Γότθους. Η έκταση της ήττας ήταν τέτοια ώστε από τις πηγές της εποχής να χαρακτηριστεί ως η μεγαλύτερη στρατιωτική τραγωδία στην ιστορία της Ρώμης από την εποχή της μάχης των Καννών, το 216 μ.Χ. ενώ επέφερε και σημαντικές αλλαγές στην τακτική του ρωμαϊκού στρατού με την εγκατάλειψη της πυκνής τάξης πεζικού και την εισαγωγή τακτικών μαζικής και ευέλικτης χρήσης ιππικού που

όμως εκφεύγουν από τα χρονικά όρια της παρούσας εργασίας καθώς υλοποιούνται κατά τους αμέσως επόμενους αιώνες και μάλιστα στον χώρο της διάδοξης βυζαντινής αυτοκρατορίας. (Παπασωτηρίου 2006, σελ. 49).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Επιλογές ανάσχεσης και επέκτασης: ο ρόλος του στρατού

Ο στρατός υπήρξε ο πλέον αποφασιστικός πυλώνας ισχύος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας σε όλη τη διάρκεια της ύπαρξής ως προς την προβολή και άσκηση της ισχύος αυτής τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό πολιτικό της περιβάλλον. Άλλωστε ακόμη και ο τίτλος του imperator που περιγράφει το πρόσωπο που προΐσταται του ρωμαϊκού κράτους είναι τίτλος στον πυρήνα της έννοιάς του καθαρά στρατιωτικός: ετυμολογείται από το ρήμα impero το οποίο κυριολεκτικά σημαίνει διατάσσω / επιτάσσω και αντιστοιχεί στο σύγχρονο αγγλικό commander ή το ελληνικό στρατηλάτης. Η δύναμη επομένως ενός Ρωμαίου αυτοκράτορα συνδέεται άμεσα με την ιδιότητά του ως ανώτατου διοικητή της ρωμαϊκής στρατιωτικής μηχανής, έστω και ονομαστικά και αυτό θα γίνει εξαιρετικά σαφές και μάλιστα με επώδυνο τρόπο στους αυτοκράτορες του 3ου αιώνα μ.Χ. Ακόμη περισσότερο, από τη στιγμή που ειδικά το σώμα της Πραιτωριανής Φρουράς που έδρευε στην ίδια την πρωτεύουσα κατέστη έναντι δωροδοκιών ο βασικός ρυθμιστής στην αυτοκρατορική διαδοχή. Το αντιστάθμισμα στους εκβιασμούς των Πραιτωριανών ήταν από πλευράς Σεπτιμίου Σεβήρου η συνολική αύξηση των αμοιβών των λεγεωνάριων και η ανάδειξη του στρατού σε κεντρικό στήριγμα ή βασική απειλή για τους αυτοκράτορες μετά τον 3^ο αι. μ.Χ. η επιθανάτια συμβουλή του πρώτου Σεβήρου προς τους γιους του είναι χαρακτηριστική: «να κάνουν πλούσιους τους στρατιώτες και να αγνοήσουν όλους τους άλλους» (Ward & Heichelheim & Yeo, 2003 σελ. 513).

Η ρωμαϊκή στρατιωτική μηχανή μέχρι και τις αρχές του 3ου αιώνα μ.Χ. δείχνει μια αξιοσημείωτη σταθερότητα ως προς τη δομή και τη λειτουργία της. Το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο είναι το γεγονός ότι από την εποχή του πρώτου imperator Οκταβιανού Αυγούστου ο ρωμαϊκός στρατός αποτελείται σταθερά από 25-30 λεγεώνες και μόλις στις αρχές του 3ου αιώνα μ.Χ. ο Σεπτίμιος Σεβήρος θα προχωρήσει στη στρατολόγηση τριών νέων λεγεώνων, αυξάνοντάς τις σε 33 (Ward & Heichelheim & Yeo, 2003 σελ. 510),

Εξίσου σταθερή ήταν και η χωροθέτηση των μονάδων αυτών κατά μήκος των συνόρων της αυτοκρατορίας. Μάλιστα με βάση ακριβώς τις αλλαγές στη χωροθέτηση και την αποστολή των αυτοκρατορικών λεγεώνων ο Luttwak διακρίνει την εξέλιξη του αμυντικού δόγματος της

αυτοκρατορίας σε διαφορετικές περιόδους: από το δόγμα της άμυνας επί των συνόρων (preclusive defence) που εντοπίζει μελετώντας την περίοδο έως αρχές του 3ου αι. μ.Χ. στην υιοθέτηση των δογμάτων της ελαστικής άμυνας και της άμυνας σε βάθος (elastic defence / defence in depth) για το υπόλοιπο της περιόδου που εξετάζει, δηλαδή μέχρι και το τέλος του 3ου αιώνα μ.Χ. (Luttwak 2016, σελ. 149-150).

Στο τέλος ακριβώς αυτού του αιώνα εντοπίζονται οι σημαντικότερες αλλαγές στη διάρθρωση του ρωμαϊκού στρατού μέσα από τις μεταρρυθμίσεις του αυτοκράτορα Διοκλητιανού και του σημαντικότερου διαδόχου του κατά τον 4ο αι. μ.Χ., του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου. Η παρακολούθηση των αλλαγών αυτών φωτίζουν την εικόνα της ρωμαϊκής υψηλής στρατηγικής κατά τον τελευταίο αιώνα ύπαρξης του ενιαίου ρωμαϊκού κράτους. Οι αλλαγές αυτές είχαν μακροπρόθεσμες επιδράσεις, καθώς έθεσαν τις βάσεις για το στρατιωτικό και πολιτικό οικοδόμημα του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας, εκείνου το οποίο μετεξελίχθηκε σε αυτό που συμβατικά και αναχρονιστικά αποκαλείται Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

Το κεφάλαιο αυτό θα παρακολουθήσει την υλοποίηση της υψηλής στρατηγικής της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας σε ό,τι έχει να κάνει με τη χρήση της στρατιωτικής της ισχύος. Στο πλαίσιο αυτό θα εξεταστούν αναλυτικά τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά χαρακτηριστικά της ρωμαϊκής πολεμικής μηχανής και τελικά η δράση της κατά την υπό μελέτη περίοδο. Στόχος δεν είναι η εξιστόρηση αυτών των επιχειρήσεων αλλά η αναγωγή της στρατιωτικής δράσης σε εκφάνσεις της υψηλής στρατηγικής.

Μέγεθος στρατιωτικών δυνάμεων της αυτοκρατορίας

Μέχρι πριν από λίγες δεκαετίες ήταν κοινή πεποίθηση των μελετητών ότι η αριθμητική δύναμη του ρωμαϊκού στρατού εκτινάχθηκε κατά τη διάρκεια του 3ου αι. μ.Χ. σε σχέση με τους προηγούμενους αιώνες. Εισαγωγικά θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι δεν υπάρχουν σαφή και ξεκάθαρα αριθμητικά δεδομένα, π.χ. με τη μορφή αναλυτικών στρατιωτικών καταλόγων ή στρατιωτικών αναφορών / απογραφών τα οποία θα μπορούσαν να λύσουν κάθε σχετική απορία, όπως για παράδειγμα συμβαίνει στη νεότερη και σύγχρονη ιστορία. Αντιθέτως, οι καλύτερες προσεγγίσεις προκύπτουν από την εξαγωγή συμπερασμάτων από έμμεσες πηγές ή μερικές αναφορές, όπως καταγραφές κόστους μισθοδοσίας σε ορισμένες στιγμές και περιοχές ή οι

περιγραφές δυνάμεων με την ευκαιρία της αναφοράς κάποιου στρατιωτικού συμβάντος. Και σε αυτή την περίπτωση τα αριθμητικά μεγέθη που μας παραδίδονται υπόκεινται σε κριτικό έλεγχο, με δεδομένη τη συχνή ανακρίβεια ορισμένων αρχαίων πηγών που συχνά τείνουν περισσότερο στον εντυπωσιασμό του κοινού παρά στην αποτύπωση των δεδομένων.

Το σημαντικότερο συγκριτικό στοιχείο που έχουμε στη διάθεσή μας γύρω από το μέγεθος του ρωμαϊκού στρατού για την εξεταζόμενη περίοδο δεν είναι άλλο από τον αριθμό των βασικών του στρατιωτικών μονάδων, των λεγεώνων. Αυτό που είναι αξιοσημείωτο είναι η σταθερότητα αυτού του αριθμού για πάνω από δύο αιώνες, έως δηλαδή τις αρχές του 3ου μ.Χ. αιώνα. Στα χρόνια του Οκταβιανού Αυγούστου ο αριθμός των λεγεώνων ήταν 28, πριν από την καταστροφή στο Τευτομβούργιο Δρυμό το έτος 9 μ.Χ. Δίπλα σε αυτές, σε ένα δυϊκό σύστημα που χρονολογείται από τα χρόνια της *res publica*, υπήρχε ο αντίστοιχος αριθμός «βοηθητικών» μονάδων (*auxiliae*) και επομένως το σύνολο των στρατιωτικών σωμάτων της αυτοκρατορίας δεν ξεπερνούσε τα 50, με μια δύναμη υπολογιζόμενη λίγο περισσότερους από 300.000 άνδρες, εκ των οποίων περίπου οι μισοί υπηρετούσαν ως λεγεωνάριοι. Στην καταστροφική ήττα του Τευτομβούργιου Δρυμού η απώλεια τριών ολόκληρων λεγεώνων σήμανε επομένως την απώλεια πάνω από το 10% της συνολικής δύναμης λεγεωνάριων, απώλεια σίγουρα εξαιρετικά βαριά, ώστε να δικαιολογεί το μέγεθος της απελπισίας του Οκταβιανού ο οποίος επί μήνες αναφωνούσε: “*Quintili Vare, legiones redde!*” (Κουίντιλε Ουάρε, φέρε πίσω τις λεγεώνες!) (Suet. Aug. 23).

Σε γενικές γραμμές η δημιουργία νέων λεγεώνων ήταν μια πολύ σπάνια υπόθεση κατά τα χρόνια του Principatus. Ακόμη και η αναπλήρωση των τριών λεγεώνων από την ήττα του 9 μ.Χ. από τους Γερμανούς του Αρμίνιου έγινε αργά και σταδιακά. Γι’ αυτό τον λόγο η δημιουργία μιας νέας λεγεώνας τυγχάνει πάντοτε ξεχωριστής αναφοράς από τους ιστορικούς της κάθε εποχής. Γνωρίζουμε, επομένως, με βεβαιότητα μέσα από τις πηγές για τη δημιουργία μιας λεγεώνας από τον αυτοκράτορα Βεσπασιανό (69 – 70 μ.Χ.), τον Δομιτιανό (81-96 μ.Χ.) και τον Τραϊανό (98-117 μ.Χ.), και δύο από τον Μάρκο Αυρήλιο (161-180 μ.Χ.). Αυτό αθροίζει έναν αριθμό 30 λεγεώνων στο τέλος της περιόδου των «πέντε καλών αυτοκρατόρων». Γι’ αυτόν ακριβώς τον λόγο, η δημιουργία τριών νέων λεγεώνων μόνο από τον Σεπτίμιο Σεβήρο (193 – 211 μ.Χ.) είναι ένα

εντυπωσιακό γεγονός, μια πολύ σημαντική μεταβολή στα στρατιωτικά πράγματα της αυτοκρατορίας.

Μέχρι το τέλος του 3ου αιώνα μ.Χ. η τάση αυτή θα ενταθεί και έτσι κατά τη διάρκεια της εξουσίας του Διοκλητιανού (284-305 μ.Χ.) το σύνολο των καταγραφόμενων λεγεώνων του αυτοκρατορικού στρατού θα φτάσει τις 67 (Χατζόπουλος 2015, σελ. 814). Ο διπλασιασμός αυτός του αριθμού των στρατιωτικών μονάδων είναι σίγουρα πολύ εντυπωσιακός, καθώς πρόκειται για μια αύξηση της τάξης του 100%. Μεταφραζόμενη η αύξηση αυτή σε αριθμό στρατευμένων ανδρών θα μας οδηγούσε από τις περίπου 180.000 (πάνω από 360.000 συνυπολογίζοντας και όσους υπηρετούσαν ως *auxilia*) στο ακόμη πιο εντυπωσιακό σύνολο των σχεδόν 400.000 λεγεωνάριων, χωρίς να υπολογίζουμε σε αυτόν τον αριθμό και τις δυνάμεις των *auxilia*. Η προβολή αυτή γίνεται ακόμα πιο εντυπωσιακή στο τέλος του 4ου αι. μ.Χ.: Σύμφωνα με την καταγραφή που περιλαμβάνεται στο σωζόμενο κατάλογο της *Notitia Dignitatum*¹, το σύνολο των μονάδων του στρατού στο ανατολικό και στο δυτικό ρωμαϊκό κράτος φτάνει τις 188. Σε μια τέτοια περίπτωση, ακόμα και με την παραδοχή ότι ο παραδοσιακός δυισμός *legio* – *auxilia* έχει καταργηθεί, αν το μέγεθος κάθε μονάδας είχε παραμείνει το ίδιο, ο συνολικός αριθμός των στρατιωτών θα υπερέβαινε το ένα εκατομμύριο άνδρες, υπολογισμός που απορρίπτεται από τους ερευνητές (Luttwak 2016, σελ 201).

Τα νεότερα δεδομένα της ιστορικής και αρχαιολογικής μελέτης, όπως προκύπτουν από τις πηγές και τις έμμεσες μαρτυρίες, καθιστούν σαφές ότι η αύξηση των αριθμού των λεγεώνων δεν αντιστοιχεί ευθέως στην αύξηση του αριθμού των λεγεωνάριων. Πρώτον τα αρχαιολογικά ευρήματα από την ανασκαφή στρατοπέδων της ύστερης περιόδου δείχνουν ότι αυτά ήταν σχεδόν το 1/5 σε έκταση συγκρινόμενα με στρατόπεδα της προηγούμενης περιόδου. Δεύτερον υπάρχει σαφής αναφορά για τις νέες μονάδες που δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου και κυρίως κατά τον 4ο αιώνα ότι αυτές περιελάμβαναν από 500 άνδρες, σε ό,τι έχει να κάνει με τις μονάδες ιππικού, και 1.000 έως 1.500 άνδρες σε ό,τι είχε να κάνει με τις μονάδες πεζικού (Χατζόπουλος 2015, σελ. 847 και Southern & Dixon 1996, σελ. 31-32). Χωρίς να υπάρχει απόλυτη συμφωνία μεταξύ των μελετητών, οι περισσότεροι αποδέχονται ότι πλέον

¹ Κατάλογος αξιωματούχων και στρατιωτικών μονάδων ο οποίος έχει συνταχθεί στις αρχές του 5^{ου} αιώνα και περιλαμβάνει στοιχεία τόσο για το ανατολικό όσο και το δυτικό κράτος.

οι λεγεώνες και ειδικά οι νεοπαγείς ήταν κλάσματα της παραδοσιακής αριθμητικής ισχύος των λεγεώνων της προηγούμενης περιόδου. Με βάση αυτή την παραδοχή, οι υπολογισμοί διάφορων ερευνητών – όπως ο Jones και ο Strobel - για τη συνολική αριθμητική δύναμη του στρατού κυμαίνονται από 450.000 έως 600.000 (Χατζόπουλος 2015, σελ. 813-14). Είναι προφανές ότι, σε κάθε περίπτωση, η αλματώδης αύξηση της δύναμης του αυτοκρατορικού στρατού κατά τον 4ο αιώνα μ.Χ. είναι δεδομένη και αντικατοπτρίζει μια σταθερή κεντρική επιλογή των αυτοκρατόρων. Κατ' αυτόν τον τρόπο μπορεί να συμπεριληφθεί στις επιμέρους επιλογές αυτού που σήμερα ορίζουμε ως υψηλή στρατηγική, θεωρούμενη ως εκδήλωση της αρχής της εσωτερικής εξισορρόπησης έναντι των κατεξοχήν στρατιωτικοποιημένων κοινωνιών των γερμανικών φύλων (σχεδόν κάθε ενήλικος άνδρας ήταν και πολεμιστής) και της αναγεννημένης περσικής απειλής. Αντιμέτωπη με ολοένα και αυξανόμενο πλήθος εχθρών η αυτοκρατορία, διαθέτοντας σαφή πληθυσμιακή υπεροχή, επέλεξε τη μερική έστω στρατιωτικοποίησή της, αυξάνοντας το πλήθος των δικών της ενόπλων δυνάμεων.

Σύνθεση και αποστολή στρατιωτικών σωμάτων

Το δεύτερο πολύ σημαντικό στοιχείο είναι η ποιοτική μεταβολή στην οργάνωση των μονάδων του ρωμαϊκού στρατού. Το δυϊκό σύστημα το οποίο στηριζόταν στην κατά ζεύγη ύπαρξη λεγεώνων και μονάδων *auxilia* εγκαταλείπεται πλέον οριστικά. Στη θέση του δημιουργείται ένα άλλα σύστημα το οποίο βασίζεται στη διαφορετική αποστολή και χωροθέτηση των μονάδων του αυτοκρατορικού στρατού. Τα βασικά χαρακτηριστικά της νέας δομής είναι η διαχωρισμός μεταξύ των δυνάμεων που βρίσκονται επί της μεθορίου από την υπόλοιπη στρατιωτική δύναμη και η μεγάλη αύξηση των δυνάμεων του ιππικού. Αυτή δομική μεταβολή αποτελεί και ένα από τα ισχυρότερα επιχειρήματα του Luttwak σχετικά με τις προτεινόμενες υψηλές στρατηγικές της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στην περίοδο που εξετάζει.

Αναλυτικά, το πρώτο στοιχείο είναι ότι οι συνοριακές δυνάμεις γίνονται πλέον διακριτές. Για την περιγραφή τους συναντάμε δύο διαφορετικούς όρους. Νωρίτερα χρονικά εμφανίζεται ο όρος *Ripenses*, ο οποίος σημαίνει «παρόχθιος» και υποδηλώνει ότι οι δυνάμεις αυτές δημιουργήθηκαν αρχικά για τη φρούρηση των ευρωπαϊκών συνόρων της αυτοκρατορίας κατά

μήκος του ρου του Ρήνου και του Δούναβη. Ακολούθως επικράτησε ο γενικότερος όρος *Limitanei*, με τον οποίο περιγράφονται συνολικά οι φρουροί των συνόρων, *limes*, επομένως και των ανατολικών συνόρων με την Περσία των Σασσανιδών, ανεξαρτήτως πια των εδαφολογικών χαρακτηριστικών της εκάστοτε περιοχής ευθύνης τους (Χατζόπουλος 2015, σελ. 813).

Η παλιότερη θέση ορισμένων μελετητών ήταν ότι οι δυνάμεις αυτές ήταν κατώτερης ισχύος από τις παραδοσιακές λεγεώνες, τόσο σε εξοπλισμό όσο και σε ποιότητα και εκπαίδευση στρατευσίμων είχε αντικρουστεί ήδη από το 1964 (Jones 1964, σελ. 649-654). Τα τελευταία χρόνια κερδίζει έδαφος η άποψη ότι δεν ήταν μονάδες δεύτερης κατηγορίας αλλά ότι η φύση της αποστολής τους ήταν που καθόριζε κάποια χαρακτηριστικά μειωμένης ισχύος και ελαφρύτερου εξοπλισμού όχι όμως και μειωμένη μαχητική αξία. Ενισχυτικό στοιχείο ως προς τη νεότερη αυτή θέση αποτελεί και η επισήμανση ότι στη *Notitia Dignitatum* καταγράφεται ότι πολλές τέτοιες μονάδες είχαν αποσπασθεί από τις συνοριακές περιοχές ευθύνης τους και είχαν ενταχθεί σε σχηματισμούς των κυρίως μονάδων στα μετόπισθεν, με εντελώς διαφορετική αποστολή. Οι δυνάμεις αυτές καταγράφονται ως *Pseudocomitanses* και αντιστοιχούν στις κυρίως αυτοκρατορικές δυνάμεις που εδράζονται σε στρατηγικά σημεία στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας (Jones 1964, σελ. 651).

Η ύπαρξη μεγάλων σχηματισμών στα μετόπισθεν των συνόρων, σε βάθος δηλαδή μέσα στα κυρίως αυτοκρατορικά εδάφη και μακριά από τα *limes* είναι και το αποφασιστικής σημασίας στοιχείο που υποδηλώνει την οργανωμένη μετάβαση σε άλλη αντίληψη άμυνας για την αυτοκρατορία, την άμυνα σε βάθος και ως εκ τούτου αποτελεί απόδειξη επιλογής που πηγάζει μέσα από επεξεργασία στοιχείων υψηλής στρατηγικής. Οι μονάδες αυτές αποτελούν τους κυρίως αντικαταστάτες των παραδοσιακών λεγεώνων και αποκαλούνται *Comitatenses*. Για άλλη μια φορά η ετυμολογία, ως ονομάτων επίσκεψις, είναι αποκαλυπτική. Κυριολεκτικά *comes-itis* σημαίνει ακόλουθος και επί της ουσίας περιγράφει όσους βρίσκονταν κοντά στον αυτοκράτορα και τον ακολουθούσαν στις μετακινήσεις του. Στρατιωτικά, επομένως, ο όρος περιγράφει τις δυνάμεις εκείνες οι οποίες αφενός δεν ήταν στατικές (αφιερωμένες στην υπεράσπιση ενός συνόρου ή μιας θέσης) και αφετέρου βρίσκονταν κοντά στον επίκεντρο της στρατιωτικής ηγεσίας, θεωρητικά του *imperator*. (Jones 1964, σελ. 52-53). Σε αυτό το σημείο επομένως έχουμε

την περιγραφή μιας δύναμης εφεδρείας ή ακόμα καλύτερα μιας κινητής δύναμης κρούσης, η οποία περιλαμβάνει ισχυρές δυνάμεις ιππικού καθώς μια κατεξοχήν δύναμη βαρέος πεζικού.

Το ειδικό ζήτημα της δημιουργίας ισχυρής ιππικής εφεδρείας έχει στο επίκεντρό της την εποχή του Γαλιηνού και τη στάθμευση μιας μεγάλης τέτοιας μονάδας στην περιοχή της βόρειας Ιταλίας με επίκεντρο το Μεδιολάνο (Χατζόπουλος 2015, σελ. 786-787 και 812, Luttwak 2016, σελ. 212-215 και Southern & Dixon σελ. 11). Παρά τις διαφωνίες των μελετητών για την τύχη αυτής της ιππικής εφεδρείας στα κατοπινά χρόνια (Southern & Dixon 1996, σελ. 11-14) οι περισσότεροι συμφωνούν στη γενική τάση ενίσχυσης των ιππικών δυνάμεων της αυτοκρατορίας κατά τον 3^ο αιώνα μ.Χ., κυρίως λόγω της αυξανόμενης πίεσης στα ανατολικά σύνορα από τους Σασσανίδες και τη γενικότερη ανάγκη ταχύτητας επεμβάσεων στις πολλαπλές βαρβαρικές εισβολές στα βόρεια σύνορα. Η ενίσχυση του ρωμαϊκού ιππικού βασίστηκε κατά μεγάλο μέρος στη στρατολόγηση Νουμιδών, Μαυριτανών αλλά και Σαρματών και Γότθων και άλλων Γερμανών αποτελεί μέρος της συζήτησης για τον «εκβαρβαρισμό» του ρωμαϊκού στρατού κατά την ύστερη περίοδο και ειδικά στα χρόνια του Κωνσταντίνου και ακόμα περισσότερο του Θεοδοσίου Α΄ (Southern & Dixon 1996, σελ. 46-47).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Μη στρατιωτικές εκφάνσεις υψηλής στρατηγικής

Οικονομία

Έχοντας υπ' όψιν ότι στην υψηλή στρατηγική συμπεριλαμβάνονται, όπως είδαμε, και μη στρατιωτικοί παράγοντες, στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιαστούν στοιχεία για τα δημόσια οικονομικά αλλά και την εσωτερική συνοχή, κυρίως σε ό,τι αφορά τη θρησκεία και την ιδιότητα του πολίτη. Σημαντικό μέρος της επιστημονικής συζήτησης για την κρίση του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. έχει αφιερωθεί στις οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπισε το κράτος και η κοινωνία. Καθώς έχουμε να κάνουμε με περίοδο της αρχαίας ιστορίας θα πρέπει να έχουμε πάντοτε κατά νου ότι λειτουργούμε σε πλαίσιο περιορισμένων διαθέσιμων πηγών και αριθμών. Τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας υποστηρίζουν σαφώς αυτό το περιβάλλον κρίσης, έχουν όμως κρίσιμα κενά τα οποία δεν επιτρέπουν την κατ' ακρίβεια ποσοτικοποίηση των δεδομένων, όπως συμβαίνει σε μελέτες της νεότερης και σύγχρονης εποχής. Επιπλέον, η γνώση και οι αντιλήψεις των ανθρώπων της εποχής αγνοούν ή απέχουν σημαντικά από τους ορισμούς της νεότερης και σύγχρονης εποχής για θέματα όπως ο πληθωρισμός, τα δημόσια οικονομικά, οι κρατικοί προϋπολογισμοί κ.ά. Κοινός τόπος για τους μελετητές είναι η διαρκής ακρίβεια και ανατίμηση των βασικών προϊόντων και ο νομισματικός πληθωρισμός.

Ως γενική παρατήρηση καταγράφεται ότι η οικονομία της αυτοκρατορίας είχε φτάσει σε όρια επέκτασης κατά τον ήρεμο και σταθερό 2^ο αι. μ.Χ. αλλά όπως κάθε αρχαία οικονομία παρήγε μικρό κατά κεφαλήν πλεόνασμα. Κατά τον 3ο αι. μ.Χ. η ένταση των εχθρικών εισβολών, η εσωτερική αστάθεια, οι διαρκείς επιδημίες πανούκλας και η διακοπή του εξωτερικού εμπορίου με την Ανατολή (λόγω πτώσης του παρθικού κράτους αλλά και της δυναστείας των Χαν στην Κίνα) σε συνδυασμό με την κατακόρυφη αύξηση των στρατιωτικών δαπανών δημιούργησαν δημοσιονομική κρίση και έντονες πληθωριστικές πιέσεις (Ward & Heichelheim & Yeo, 2003 σελ. 532 -535). Φυσικά πρέπει να σημειωθεί ότι όπως όλοι οι μελετητές συμφωνούν, το κύριο βάρος των δημοσίων δαπανών αφορούσε τα έξοδα για τον στρατό, σε ποσοστά που υπολογίζονται (χωρίς να μπορεί να επιβεβαιωθούν από πλήρεις λογιστικές καταστάσεις) ότι υπερέβαιναν το 50% του κρατικού προϋπολογισμού, αν και άλλοι μελετητές περιορίζουν αυτό το ποσοστό

αρκετά πιο κάτω, στο 30% (Ferril 1996, σελ. 37-38). Με αυτό ως δεδομένο γίνεται σαφές το επιπλέον βάρος που προκλήθηκε κατά τον 3^ο αι. μ.Χ. από την αύξηση και μόνο της αμοιβής των στρατιωτικών, χωρίς να προσθέτουμε στην εξίσωση την αύξηση του αριθμού των στρατιωτικών δυνάμεων. Μόνο κατά τη βασιλεία των δύο πρώτων Σεβήρων ο βασικός μισθός των λεγεωνάριων διπλασιάστηκε από τα 300 δηνάρια στα 600, επιβαρύνοντας τρομερά το δημόσιο ταμείο (Ward & Heichelheim & Yeo, 2003 σελ. 509 & 513).

Δύο είναι τα κυρίως σημαντικά ζητήματα που θα μας απασχολήσουν στην παρούσα εργασία: η νομισματική πολιτική, η φορολογία και η καταπολέμηση της διαρκούς ανόδου των τιμών. Το ρωμαϊκό νομισματικό σύστημα υπήρξε παραδοσιακά τριμεταλλικό. Ο χρυσός χρησιμοποιούνταν για την έκδοση του aureus, ενός νομίσματος υψηλής αξίας αλλά χαμηλής συναλλακτικής χρησιμότητας. Ο άργυρος για την έκδοση του δηναρίου, του βασικού νομίσματος για τις πληρωμές κυρίως του στρατού και γενικά των δημοσίων υποχρεώσεων, ενώ για τις καθημερινές συναλλαγές μικρότερης αξίας γινόταν χρήση νομισμάτων από ευτελή μέταλλα, κυρίως από κράματα χαλκού. Το μεγάλο και καθοριστικό πλήγμα αφορούσε την κυκλοφορία των ασημένιων νομισμάτων. Οι συνεχείς αυξήσεις στις στρατιωτικές αμοιβές από την εποχή των Σεβήρων και οι ολοένα και συχνότερες εθιμικές δωρεές (*donativa*) στην ανάρρηση κάθε νέου αυτοκράτορα αντιμετωπίστηκαν με την έκδοση περισσότερων νομισμάτων. Καθώς, όμως δεν αυξανόταν αντίστοιχα η παραγωγή αργύρου (Ward & Heichelheim & Yeo, 2003 σελ. 521) αυτό μεταφράστηκε στην έκδοση νομισμάτων μικρότερου βάρους και με ολοένα και μικρότερη περιεκτικότητα αργύρου. Στα μέσα του 3^{ου} αιώνα το αργυρό νόμισμα είχε χάσει το 22% του αρχικού του βάρους αλλά το κυριότερο ήταν ότι είχε χάσει το μεγαλύτερο μέρος της περιεκτικότητάς του στο πολύτιμο μέταλλο: από περιεκτικότητα 90% σε άργυρο επί Οκταβιανού Αυγούστου είχε πέσει στο 57% στα χρόνια του Σεπτίμιου Σεβήρου και να φτάσει έως και το 4% προς το τέλος του 3^{ου} αι. μ.Χ. (Χατζόπουλος 2015, σελ. 726-727). Η σταθερή ονομαστική αξία που προσέδιδε το κράτος στις νέες υποτιμημένες εκδόσεις δεν γινόταν πρακτικά αποδεκτή από τους πολίτες με δύο αποτελέσματα: τη διαρκή αύξηση των τιμών και τον αποθησαυρισμό των παλαιότερων νομισμάτων υψηλής περιεκτικότητας τα οποία δεν αποσύρονταν και φυσικά των ελάχιστων χρυσών που κυκλοφορούσαν (Jones 1964, σελ. 27-28). Δημιουργήθηκε έτσι ένας

καλπάζων νομισματικός πληθωρισμός ο οποίος προστιθέμενος στην αύξηση της ζήτησης εν μέσω μειούμενης προσφοράς αγαθών προκάλεσε ένα άνευ προηγουμένου «ράλι» τιμών.

Οι αυτοκράτορες της περιόδου προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν το φαινόμενο με τρεις τρόπους. Την έκδοση νέων νομισμάτων υψηλής περιεκτικότητας αργύρου, την επιβολή ορίων τιμών και την κανονικοποίηση των μη εγχρήματων συναλλαγών (αντιπραγματισμός). Οι δύο πρώτοι δεν απέδωσαν. Η παραγωγή και τα αποθέματα αργύρου δεν επαρκούσαν για να καλύψουν τη νομισματική κυκλοφορία ενώ το περίφημο διάταγμα περί μεγίστων τιμών του Διοκλητιανού το 301 μ.Χ. παρέμεινε κενό γράμμα λόγω ανυπαρξίας μηχανισμών ελέγχων και επιβολής του (Cameron 1993, σελ. 72). Χαρακτηριστικά, ένας μόδιος σιταριού στοίχιζε σύμφωνα με το διάταγμα του Διοκλητιανού 100 δηνάρια το έτος 301 μ.Χ. αλλά μέχρι το 338 μ.Χ. είχε ξεπεράσει τα 10.000 δηνάρια (Χατζόπουλος 2015, σελ. 850). Το στοιχείο που εμπόδισε την ολική οικονομική κατάρρευση ήταν η αναδιοργάνωση και συστηματοποίηση των συναλλαγών σε είδος από τον Διοκλητιανό, με την επέκταση ουσιαστικά του θεσμού της *Annona militaris*, την επέκταση της αμοιβής σε είδος (τρόφιμα, ρούχα, εξοπλισμός) προς τους στρατιώτες (Cameron 1993, σελ. 68-69). Η σημαντικότερη παρέμβαση για τη νομισματική κρίση επήλθε από τις μεταρρυθμίσεις του Κωνσταντίνου τον 4^ο αι. μ.Χ. όταν ο αυτοκράτορας έστρεψε την προσοχή του στη μεταρρύθμιση του χρυσού και όχι του αργυρού νομίσματος. Το νέο χρυσό νόμισμα που έκοψε ο Κωνσταντίνος ονομάστηκε *solidus*, δηλαδή σταθερό (Brown 1971, σελ. 32-33), καθώς παρείχε πλέον ένα σημείο εξαιρετικής νομισματικής σταθερότητας με βάση τον χρυσό (Cameron 1993, σελ. 183-184) αν και δεν μπόρεσε να σταθεροποιήσει τα αργυρά νομίσματα. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 324 μ.Χ. ένας σόλιδος αντιστοιχούσε σε 4.250 δηνάρια ενώ το 337 μ.Χ. είχε φτάσει τα 250.000 δηνάρια (Χατζόπουλος 2015, σελ. 850).

Εσωτερική συνοχή

Απαραίτητη προϋπόθεση για την κινητοποίηση των δυνάμεων του κράτους είναι ένας ελάχιστος βαθμός πίστης και η αφοσίωση του πληθυσμού στους κρατικούς σκοπούς, είναι το στοιχείο που στην υψηλή στρατηγική αποκαλείται εσωτερική νομιμοποίηση (Παπασωτηρίου 2006, σελ. 20). Για την περίοδο που εξετάζουμε αυτό επιχειρήθηκε με δύο τρόπους: μέσα από την επέκταση της ιδιότητας του πολίτη και τη χρήση της θρησκείας ως ενοποιητικού παράγοντα. Με τη *Lex*

Αντονίνα το 212 μ.Χ. ο Καρακάλλας απέδωσε την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη σχεδόν σε όλους τους ελεύθερους άρρενες κατοίκους της αυτοκρατορίας, καθιστώντας τους τυπικά ίσους μετόχους της λειτουργίας του κράτους. Αρκετοί λόγοι οδήγησαν τον Καρακάλλα σε αυτή την απόφαση, μεταξύ των οποίων σίγουρα η διεύρυνση της φορολογικής και στρατολογικής βάσης, στοιχεία τα οποία θα μπορούσαν να περιγραφούν ως απόπειρες εσωτερικής εξισορρόπησης, ειδικά σε ό,τι είχε να κάνει με τις αυξημένες ανάγκες στρατολόγησης της περιόδου. Η επίδραση, όμως των δύο αυτών παραγόντων θα πρέπει να θεωρηθεί ως ήσων – καθώς υπήρχαν και εναλλακτικές – σε σχέση με τη δημιουργία αισθήματος κοινής μοίρας για τους υπηκόους της αυτοκρατορίας. Πράγματι, με την παροχή της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη έξω από τη Ρώμη, την Ιταλία και μέρους της Γαλατίας, η αυτοκρατορική εξουσία αποκαθιστούσε μια κραυγαλέα ανισορροπία: από τα 55 έως 60 εκατομμύρια του συνολικού πληθυσμού, μόλις τα 17-18 (λιγότερο από το 1/3) κατοικούσαν στις προαναφερθείσες περιοχές και είχαν πρόσβαση σε αυτό το δικαίωμα (Σταϊνχάουερ 2009, σελ. 510 και 520-521). Στην ουσία επρόκειτο για ένα ακόμα βήμα, το πιο αποφασιστικό στην κατεύθυνση τη δημιουργίας μιας αίσθησης κοινοπολιτείας κάτι που αποδείχθηκε σωτήριο, ειδικά απέναντι στα αποσχιστικά επεισόδια του δεύτερου μισού του 3^{ου} αι. μ.Χ. αλλά και καταλυτικό για τη μετέπειτα αποϊταλοποίηση και το τελικό διαζύγιο της έννοιας της αυτοκρατορίας από την ίδια πόλη της Ρώμης (Παπασωτηρίου 2006, σελ. 41 – 43). Το ανθρώπινο δυναμικό των επαρχιών που ήρθε στο πολιτικό προσκήνιο ήταν καταλυτικό για την επιβίωση του κράτους κατά την κρίση του 3^{ου} αιώνα.

Η θρησκεία επίσης έπαιζε σημαντικό ρόλο στη νομιμοποίηση της εξουσίας των Ρωμαίων αυτοκρατόρων. Η τακτική της θεοποίησης των αυτοκρατόρων ήταν εκτεταμένη πριν από την κρίση του 3^{ου} αιώνα και οι αυτοκράτορες της περιόδου ενέτειναν τη χρήση της. Ακόμα και ο ορθολογισμός της Τετραρχίας δεν την εξαίρεσε. Ο Διοκλητιανός για να νομιμοποιήσει τη δυαρχία των Αυγούστων εφήυρε τη διττή θεϊκή τους καταγωγή από τον Δία και τον Ηρακλή (Cameron 1993, σελ. 62). Μάλιστα το μοτίβο αυτό ήταν τόσο επεξεργασμένο ώστε όχι απλά απέδιδε στους δύο Αυγούστους θεϊκό υπόβαθρο αλλά τους κατέτασσε και ιεραρχικά με τον πρεσβύτερο Αύγουστο να επικαλείται τον πατέρα των θεών και τον ιεραρχικά υποκείμενο να επικαλείται τον ημίθεο Ηρακλή. Σε αυτό το πλαίσιο, η εμφάνιση και η εξάπλωση του χριστιανισμού διερρήγγυε τη θρησκευτική ομαλότητα και επομένως αντιμετωπίστηκε αρχικά ως

αμφισβήτηση της αυτοκρατορικής εξουσίας, πέραν των προσωπικών θρησκευτικών πεποιθήσεων των ίδιων των ηγεμόνων. Υπό αυτό το πρίσμα μπορούν να ερμηνευθούν και οι διωγμοί κατά των χριστιανών, ιδίως του Δεκίου και του Διοκλητιανού και του Γαλερίου. Η αναποτελεσματικότητα των διωγμών αυτών και η ανάγκη αποκατάστασης της θρησκευτικής και κοινωνικής αρμονίας οδήγησε στα διατάγματα ανεξιθρησκείας, ιδίως το 312 μ.Χ. Για πολλούς ιστορικούς σε αυτό συνέτεινε και η προσωπική θρησκευτική στάση του Κωνσταντίνου (Brown 1989, σελ. 34-35), ο οποίος στήριξε ενεργά τη νέα θρησκεία, χαρακτηρίζοντας μάλιστα ο ίδιος τον εαυτό του με τον αμφίσημο τίτλο του «επισκόπου των εκτός». Πέρα από τις όποιες προσωπικές θρησκευτικές του πεποιθήσεις, ο Κωνσταντίνος είχε το πολιτικό ένστικτο να αντιληφθεί ότι η νέα ιεραρχημένη μονοθεϊστική θρησκεία αναβάθμιζε την αυτοκρατορική εικόνα. Ενώ στον πολυθεϊστικό πάνθεον του παρελθόντος ένας θεοποιημένος αυτοκράτορας ήταν ένας θεός ανάμεσα σε δεκάδες ή και εκατοντάδες άλλες θεότητες, με τη νέα θρησκεία μπορούσε να αναδειχθεί ακόμη και χωρίς θεϊκή ιδιότητα στον μοναδικό νομιμοποιημένο εκπρόσωπο μίας και μοναδικής θείας βούλησης στην οικουμένη (Παπασωτηρίου 2006 σελ. 47-48). Η ροπή του προς τον χριστιανισμό φυσικά δεν τον εμπόδισε να συνεχίσει να δέχεται παγανιστικές τιμές, καθώς ο πολιτικός του ρεαλισμός υπερείχε και επιδίωκε διαρκώς θρησκευτικούς και δογματικούς συμβιβασμούς (Brown 1971, σελ. 94). Γι' αυτό άλλωστε δεν ξεπέρασε ποτέ το όριο της ανεξιθρησκείας και ο ίδιος άφησε την οριστικοποίηση της προσωπικής του μεταστροφής για το τέλος του βίου του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 Μεταβολές στους πολιτικούς θεσμούς

Βασικός στόχος της εργασίας, όπως τέθηκε και στην εισαγωγή της, είναι η ανάδειξη της σχέσης μεταξύ των επιλογών υψηλής στρατηγικής της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και της μεταβολής των πολιτικών της θεσμών κατά την εξεταζόμενη περίοδο, η οποία καλύπτει το δεύτερο μισό του 3^{ου} αιώνα και όλον τον 4^ο αιώνα μ.Χ. Υπό αυτό το πρίσμα και με αυτή την ερευνητική κατεύθυνση σε αυτό το κεφάλαιο εξετάζονται οι κύριες δομές της πολιτικής της συγκρότησης και αναλύονται οι μεταβολές σε αυτές, είτε οφείλονται σε ευθείες και εξ αρχής στοχευμένες μεταρρυθμιστικές αποφάσεις είτε αποτελούν σταδιακές εξελίξεις μέσα από τη ροή των γεγονότων. Οι τέσσερις βασικές θεματικές υποενότητες οι οποίες θα τεθούν σε εξέταση προεξαγγελτικά είναι: η Σύγκλητος, οι μεταρρυθμίσεις του Διοκλητιανού που συγκροτούν το σύστημα της Τετραρχίας, το ζήτημα της πρωτεύουσας της αυτοκρατορίας και η μετάβαση από τον διαμοιρασμό της εξουσίας (*divisio regni*) στην τελική διαίρεση της αυτοκρατορίας (*partitio imperii*).

Η Σύγκλητος

Ο ρόλος της Συγκλήτου στα πολιτικά πράγματα της Ρώμης δεν έληξε αυτόματα ούτε εξαφανίστηκε πλήρως με την κατάρρευση της *res publica*. Ακολούθησε μια πορεία φθίνουσας ισχύος και σταδιακής περιθωριοποίησης. Κατά τη διάρκεια της πρώτης αυτοκρατορικής περιόδου, η οποία εγκαινιάζεται με τον Οκταβιανό Αύγουστο ως *princeps civium atque senatus* η μετάβαση της εξουσίας προς το πρόσωπο του ηγεμόνα υπήρξε αποφασιστική αλλά ταυτόχρονα προσεκτική και σταδιακή ως προς τους τύπους, ήταν ένας προσεκτικός διακανονισμός εκ μέρους του Οκταβιανού. Αυτό αποτυπώνεται και στον διαχωρισμό των επαρχιών σε συγκλητικές και αυτοκρατορικές, αν και οι λεγεώνες έδρευαν σχεδόν αποκλειστικά στις δεύτερες και βρίσκονταν υπό τον άμεσο αυτοκρατορικό έλεγχο. Η τάξη των συγκλητικών σε γενικές γραμμές συνέχισε να παράγει το μεγάλο πλήθος των αξιωματούχων του κράτους και ο τίτλος του συγκλητικού, παρά τη σαφέστατα μειωμένη πολιτική του ισχύ, συνέχισε να συνδέεται με υψηλό κύρος και κυρίως πλούτο. Είναι χαρακτηριστικό ότι μετά τη δολοφονία του Καλιγούλα το 41 μ.Χ. οι πηγές αναφέρουν ότι έγιναν σκέψεις με επίκεντρο ομάδες συγκλητικών για επαναφορά της *res publica* αλλά η καίρια παρέμβαση της πραιτωριανής φρουράς οδήγησε στην

άμεση ανάδειξη του Κλαυδίου στην εξουσία και την κατάρρευση κάθε τέτοιου σχεδιασμού. Πρόκειται ίσως για το πρώτο σημείο στο οποίο βλέπουμε να εκδηλώνεται καθαρά τη διάσταση συμφερόντων μεταξύ στρατού και συγκλήτου, η οποία θα μας απασχολήσει και στη συνέχεια, ιδιαίτερα κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

Στους επόμενους αιώνες το ισοζύγιο ισχύος σαφώς έτεινε υπέρ της αυτοκρατορικής εξουσίας, παρ' όλα αυτά οι περισσότεροι ηγεμόνες φρόντιζαν να ελέγχουν την τάξη των συγκλητικών και όχι να έρχονται σε ευθεία αντιπαράθεσή μαζί της. Άλλωστε, όλοι όσοι αναδείχθηκαν Αύγουστοι προέρχονταν από την τάξη των συγκλητικών μέχρι και το τέλος του 2^{ου} αιώνα π.Χ.

Με το τέλος της αντωνίνειας περιόδου και την ανάδειξη στο πρόσωπο του Σεπτίμιου Σεβήρου του πρώτου ουσιαστικά μιας σειράς στρατιωτικών αυτοκρατόρων ο ρόλος και η ισχύς της Συγκλήτου μειώθηκε δραματικά.. Το 235 μ.Χ ο Μαξιμίνος ο Θραξ γίνεται ο πρώτος Αύγουστος ο οποίος δεν προέρχεται ούτε από τη συγκλητική τάξη αλλά ούτε και από την τάξη των ιππέων που προάγονταν στη Σύγκλητο. Το 260 μ.Χ. οι συγκλητικοί παύουν να διορίζονται σε στρατιωτικές θέσεις και όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Peter Brown *«η ρωμαϊκή αυτοκρατορία σώθηκε χάρη σε μια στρατιωτική επανάσταση. Σπάνια μια κοινωνία βάλθηκε να αποκόψει με τέτοια αποφασιστικότητα τα νεκρωμένα μέλη της άρχουσας τάξης της»* (Brown 1971, σελ 29).

Η πλήρης πολιτική απίσχναση της Συγκλήτου είναι μια από τις σημαντικότερες μεταβολές στους πολιτικούς θεσμούς της αυτοκρατορίας, κάτι που θα γίνει ακόμα πιο εμφανές στα χρόνια του Διοκλητιανού και του Κωνσταντίνου. Κατά τον 4^ο αιώνα μ.Χ. με τη δημιουργία του νέου αυτοκρατορικού κέντρου στην Κωνσταντινούπολη από τον Κωνσταντίνο η ρωμαϊκή Σύγκλητος θα πάψει να βρίσκεται και χωρικά κοντά στην αυτοκρατορική εξουσία. Ακόμα περισσότερο, ο Κωνσταντίνος με τη δημιουργία μιας νέας παράλληλης Συγκλήτου στη νέα του έδρα θα δημιουργήσει έναν καλπάζοντα πληθωρισμό συγκλητικών τιτλούχων, καθιστώντας τον τίτλο του συγκλητικού περισσότερο κάτι σαν τιμημένο αυλικό παρά απόγονο του κάποτε κραταιού πολιτικού σώματος της Ρώμης. Ο στρατός, έχοντας αναδειχθεί σε σωτήρα της αυτοκρατορίας αλλά και σε ρυθμιστή τα αυτοκρατορικής διαδοχής, είχε πλέον μεταβάλει ουσιαστικά και το πολιτικό της εποικοδόμημα, περιθωριοποιώντας έναν παραδοσιακό πυλώνα εξουσίας της περασμένης περιόδου.

Η Τετραρχία

Η σημαντικότερη τομή στην ιστορία των πολιτικών θεσμών της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας είναι δίχως άλλο οι μεταρρυθμίσεις του Διοκλητιανού οι οποίες εγκαθίδρυσαν το σύστημα που έμεινε γνωστό ως Τετραρχία. Ο δαλματικής καταγωγής αξιωματικός του ρωμαϊκού στρατού, πολύ γρήγορα μετά την ανάληψη της αυτοκρατορικής εξουσίας το 284 μ.Χ. προχώρησε σε κάτι που δεν είχε προηγούμενο στην ιστορία του ρωμαϊκού κράτους, ορίζοντας το έτος 285 μ.Χ. ως Καίσαρα (βοηθό αυτοκράτορα επί της ουσίας) τον επίσης στρατιωτικό Μαξιμιανό, στον οποίο και ανέθεσε της υποθέσεις στη Δύση με επίκεντρο τη Γαλατία.

Η απόφασή του αυτή αποσκοπούσε κατά κύριο λόγο στις ανάγκες ανάσχεσης των πολλαπλών και ταυτόχρονων απειλών που εκδηλώνονταν κατά των συνόρων της αυτοκρατορίας και στην αντίληψή του ότι επί της ουσίας η αυτοκρατορική διοίκηση θα έπρεπε να αντιστοιχεί στα μεγάλα θέατρα επιχειρήσεων του ρωμαϊκού στρατού: στη Δύση με όριο τις όχθες του Ρήνου αλλά και την ανήσυχη Βρετανία και στην Ανατολή, νοτίως του Δούναβη και δυτικά του Ευφράτη ποταμού (Ward & Heichelheim & Yeo, 2003 σελ. 556-557). Το επόμενο έτος ο Διοκλητιανός θα προβεί σε ακόμη κάτι δραστικότερο, ανακηρύσσοντας τον Μαξιμιανό σε Αύγουστο, ισότιμο του δηλαδή κύριο της αυτοκρατορίας (πάντοτε στο δυτικό τμήμα), αν και ο ίδιος διατηρούσε ένα ανεπίσημο προβάδισμα ως παλαιότερος των δύο Αυγούστων και διαθέτοντας αυξημένο προσωπικό κύρος.

Δεν θα ήταν ακριβές να θεωρήσουμε ότι ο Διοκλητιανός είχε εξαρχής συλλάβει στην ολότητά του το σχέδιο που τελικά υλοποίησε ως προς τη συγκρότηση της Τετραρχίας. Αντιθέτως είναι περισσότερο έγκυρο να θεωρήσουμε ότι αυτό διαμορφώθηκε σταδιακά με βάση την αντίδρασή του σε συμβάντα και προκλήσεις που αντιμετώπισε στη διάρκεια της διακυβέρνησής του. Αυτή είναι και η θέση του Jones όπως εκφράζεται στο κλασικό του έργο το 1964 με αφορμή την απόφαση του Διοκλητιανού να προχωρήσει σε επιπλέον ορισμό δύο Καισάρων σε Ανατολή και Δύση ως επικουρικών των δύο Αυγούστων το έτος 293: ενώ πολεμούσε κατά των Σασσανιδών ξέσπασε επανάσταση στην Αίγυπτο αναγκάζοντάς τον και πάλι σε διμέτωπο αγώνα απλώς και μόνο στην Ανατολή. Τότε ο Διοκλητιανός συνειδητοποίησε ότι ακόμα και οι δύο Αύγουστοι δεν

επαρκούσαν για την ανάσχεση των ταυτόχρονων απειλών και προέβη στον ορισμό των δύο Καισάρων κάτω από τους Αυγούστους. (Jones 1964, σελ. 38-39). Είναι σαφές επομένως ότι και για τη λήψη αυτής της απόφασης κρίσιμος παράγοντας ήταν οι στρατιωτικές ανάγκες της αυτοκρατορίας, παρέχοντάς μας ακόμα έναν δείκτη της στρατιωτικοποίησης στην αντίληψη της διοίκησης του κράτους. Ως Καίσαρα στην Ανατολή ο Διοκλητιανός επέλεξε τον Γάιο Γαλέριο και στη Δύση ο Μαξιμιανός διάλεξε τον Φλάβιο Ιούλιο Κωνστάντιο. Και οι δύο Καίσαρες προέρχονταν από τις τάξεις των αξιωματικών του στρατού και αποδείχθηκαν ικανοί διοικητές. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαίρεση των τομέων ευθύνης για κάθε ένα μέλος της Τετραρχίας: ο Μαξιμιανός είχε ως βάση του την Ιταλία και του αντιστοιχούσε το τμήμα της συνοριακής γραμμής βόρεια της Ιταλίας από το ανατολικό τμήμα του Ρήνου έως τη συμβολή με τον Δούναβη, ο Κωνστάντιος είχε ευθύνη για το υπόλοιπο τμήμα του Ρήνου δυτικότερα έως τις ακτές του Ατλαντικού και στη συνέχεια τη Βρετανία. Στην Ανατολή τα πράγματα ήταν κάπως πιο περίπλοκα με τον Γαλέριο και τον Διοκλητιανό να ανταλλάσσουν τομείς ευθύνης μεταξύ βαλκανικών και ανατολικών συνόρων (Ward & Heichelheim & Yeo, 2003 σελ. 557 – 558). Και αυτό το στοιχείο όμως ενισχύει την άποψη ότι οι Τετράρχες στην ουσία λειτουργούσαν πρωτίστως ως επικεφαλής θεάτρων στρατιωτικών επιχειρήσεων και οι περιοχές ευθύνης τους εναλλάσσονταν ανάλογα με τις επιχειρησιακές ανάγκες.

Ταυτόχρονα ο Διοκλητιανός αποπειράθηκε μέσω της τετραρχίας να επιλύσει και το δεύτερο σημαντικό ζήτημα που ταλάνισε την αυτοκρατορία κατά τον 3^ο αιώνα μ.Χ., αυτό της ομαλής διαδοχής. Στο οικοδόμημα της Τετραρχίας ενσωμάτωσε την πρακτική της υιοθεσίας σε ανάμνηση της εφαρμογής της πρακτικής αυτής από τους αυτοκράτορες του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. κάθε Καίσαρας υιοθετούνταν από τον αντίστοιχο Αύγουστο, όπως ακριβώς έκαναν οι «πέντε καλοί αυτοκράτορες» της περιόδου της ακμής. Επιπλέον, σε μια απόπειρα συμβιβασμού της πρακτικής της υιοθεσίας με την επιθυμία της δημιουργίας οικογενειακής δυναστείας (με πιο πρόσφατο το παράδειγμα του Σεπτίμιου Σεβήρου) ο Διοκλητιανός προνόησε για το θεσμό των επιγαμιών μεταξύ Καισάρων και Αυγούστων. Έτσι κάθε Καίσαρας εκτός από υιοθετημένος γιος του Αυγούστου στον οποίο υπαγόταν ήταν και γαμπρός του (Ward & Heichelheim & Yeo, 2003 σελ. 557). Με δεδομένο πάντα το προβάδισμα του Διοκλητιανού η Τετραρχία παρουσιαζόταν ως ενιαία και αδιαίρετη οικογένεια, όπως στο περίφημο γλυπτό από γρανίτη που σήμερα

βρίσκεται στον ναό του Αγίου Μάρκου της Βενετίας, οι νόμοι εκδίδονταν στο όνομα και των τεσσάρων να και στα νομίσματα υπήρχε αυτονομία στην απεικόνιση του κάθε ενός από αυτούς.

Ο Διοκλητιανός, προϊόν ο ίδιος, ως σφετεριστής της εξουσίας, της περιόδου της «αναρχίας», από την αρχή της διακυβέρνησής του αφιέρωσε τις δυνάμεις του στην ανασύνταξη του κρατικού μηχανισμού ώστε να επέλθει σταθερότητα στο εσωτερικό και να καταστεί εκ νέου η αυτοκρατορία ικανή ως προς την ανάσχεση των εξωτερικών κινδύνων κατά μήκος των συνόρων της. Το μοντέλο διακυβέρνησης που δημιούργησε αποδείχθηκε αποτελεσματικό κρίνοντας από την άμεση επιτυχία του αλλά και συνάμα μοναδικό, καθώς κατέρρευσε αμέσως μετά από τη δική του απόσυρση από την εξουσιαστική δομή. Αυτή μάλιστα η εθελοντική του παραίτηση, μοναδική στα χρονικά της αυτοκρατορίας πριν και μετά, δείχνει αφενός την αφοσίωσή του στους σκοπούς που έθεσε και την πίστη του ότι είχε δημιουργήσει ένα εργαλείο αποτελεσματικό και με διάρκεια. Ίσως να θεωρούσε ότι η μακρόθεν εποπτεία του όσο ήταν ακόμα εν ζωή θα βοηθούσε στην εμπέδωση του νέου μοντέλου διακυβέρνησης. Πράγματι, ενόσω ζούσε ακόμα επιχείρησε με το κύρος του να παρέμβει στις διαμάχες που ξέσπασαν κατά τη διάδοχη κατάσταση αλλά παρότι έπεισε τον συναύγουστό του να παραιτηθεί μαζί του, η παρέμβασή του δεν είχε τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Μετά τον θάνατο του Γαλέριου το 311 και του ίδιου του Διοκλητιανού το επόμενο έτος η συνοχή της Τετραρχίας διασπάστηκε οριστικά και μετά από έναν πολλαπλό εμφύλιο διαρκείας σε διαφορετικές φάσεις, ο Κωνσταντίνος, γιος του Κωνσταντίου (Καίσαρα και κατόπιν από το 305 μ.Χ. Αυγούστου) επικράτησε, επαναφέροντας ένα καθεστώς μονοκρατορίας. Όμως η κληρονομιά της Τετραρχίας είχε αφήσει ισχυρά τα ίχνη της ακόμη και στη διακυβέρνηση του μονοκράτορα Κωνσταντίνου. Ο νέος αυτοκράτορας διατήρησε τη λογική της διαίρεσης της αυτοκρατορίας σε θέατρα στρατιωτικών επιχειρήσεων καθώς μετά τον θάνατό του κατένειμε την αυτοκρατορία στους τρεις γιους αν και μετά από εσωτερικές συγκρούσεις επανήλθε για λίγο το καθεστώς της μονοκρατορίας με τον Κωνσταντίο τον Β΄ και στη συνέχεια τον Ιουλιανό (361 – 363 μ.Χ.)

Πρωτεύουσα: *Ubi imperator ibi Roma*

Κατά την περιγραφή των γεγονότων της περιόδου έγιναν συχνές αναφορές στη σταδιακή ανάδυση νέων κέντρων εξουσίας στην περιφέρεια της αυτοκρατορίας, τα οποία έγιναν κατά περιόδους έδρες των αυτοκρατόρων, Αυγούστων και Καισάρων. Αυτό σήμανε ότι σταδιακά αλλά ανεπίστρεπτα η Αιώνια Πόλη περνούσε σε δεύτερη μοίρα ως η μια και μοναδική έδρα της αυτοκρατορικής ισχύος. Η αρχή αυτής της αλυσίδας εξελίξεων η οποία θα καταστήσει τη Ρώμη συμβολική και όχι ουσιαστική πρωτεύουσα του κράτους μπορεί να εντοπιστεί στα χρόνια του Σεπτίμιου Σεβήρου, για τον οποίο το μεγαλύτερο διάστημα συνεχούς παραμονής του στην πόλη του Ρωμύλου είναι μόλις τέσσερα χρόνια, ανάμεσα στο 203 και το 207 μ.Χ. (Ward & Heichelheim & Yeo, 2003 σελ. 512). Στο υπόλοιπο διάστημα του αιώνα η Ρώμη θα παραμένει η έδρα της αυτοκρατορικής εξουσίας, ωστόσο οι αυτοκράτορες θα περνούν ολοένα και λιγότερο χρόνο σε αυτήν. Ο κύριος λόγος φυσικά ήταν οι διαρκείς απειλές στα σύνορα από τις εκβολές του Ρήνου έως τη Μεσοποταμία οι οποίες ανάγκαζαν τους αυτοκράτορες – και ιδιαίτερα τους στρατιώτες-αυτοκράτορες μετά το 235 μ.Χ. – να ηγούνται μακρόχρονων επιχειρήσεων για να τις αντιμετωπίσουν. Σημαντικό ρόλο έπαιξε επίσης και το γεγονός ότι ήδη από το 212 μ.Χ. με το διάταγμα του Καρακάλλα η ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη είχε αποδοθεί σχεδόν στο σύνολο των ελευθέρων κατοίκων της αυτοκρατορίας, ενισχύοντας την επιρροή των επαρχιών στην κρατική λειτουργία και την ανάδειξη πλέον όλων των πολιτικών και στρατιωτικών πρωταγωνιστών από την περιφέρεια.

Η «χαριστική βολή» στην ιδιότητα της Ρώμης ως μιας και μοναδικής πρωτεύουσας του κράτους επήλθε με τις μεταρρυθμίσεις του Διοκλητιανού και το σύστημα της Τετραρχίας. Στην ωριμότητα του συστήματος, μετά το 293 μ.Χ., κάθε ένας από τους Τετράρχες είχε μια ή και περισσότερες διαφορετικές έδρες σε σημαντικές πόλεις της αυτοκρατορίας, ανάλογα με τις ανάγκες των στρατιωτικών επιχειρήσεων (Ward & Heichelheim & Yeo, 2003 σελ. 557 και Cameron, 1993, σελ. 78). Στην πραγματικότητα ήταν περισσότερο έδρες θεάτρου επιχειρήσεων, συγκέντρωναν όμως και εμφανή χαρακτηριστικά της παρουσίας της πολιτικής εξουσίας κάθε μέλους της τετρανδρίας. Η έννοια της «κινητής Ρώμης / *Roma mobilis*» η οποία έχει εμφανιστεί ήδη από την περίοδο της «αναρχίας» αντικαθιστά πλέον την έννοια της «Αιώνιας Ρώμης / *Roma Aeterna*». Πλέον ισχύει το *ubi Imperator (est) ibi Roma (est)*. Στη Δύση η έδρα του Καίσαρα ήταν η πόλη των Τρεβήρων,

το σημερινό Τρίερ κοντά στον Ρήνο, από όπου έλεγχε τον άνω ρου του ποτάμιου συνόρου. Η έδρα του Αυγούστου της Δύσης βρισκόταν είτε στο Μεδιολάνο, το σημερινό Μιλάνο βόρεια της κοιλάδας του Πάδου, από όπου ελέγχονταν οι διαβάσεις των Άλπεων είτε στην Ακυληία, στον μυχό της Αδριατικής από όπου διασφαλιζόταν και η δίοδος της κοιλάδας του Πάδου προς τον νότο αλλά και το σύνορο του άνω ρου του Δούναβη στην επαρχία της Πανονίας. Στην Ανατολή τα πράγματα ήταν κάπως διαφορετικά. Πρώτα από όλα δεν επελέγη ως έδρα κανένα από τα μεγάλα αστικά κέντρα κοντά στα σύνορα της ευρύτερης περιοχής (π.χ. Αντιόχεια) ως έδρα είτε του Αυγούστου είτε του Καίσαρα της Ανατολής. Η βασική επιλογή του Διοκλητιανού ήταν η Νικομήδεια της Βιθυνίας, στο μέσο της απόστασης μεταξύ του συνόρου στον Ευφράτη και του ανατολικού ρου του Δούναβη στη Βαλκανική Χερσόνησο. Αντιστοίχως, η βασική έδρα του Καίσαρα Γαλέριου ήταν η Θεσσαλονίκη, όσο είχε την ευθύνη του παραδουνάβιου μετώπου, ενώ οι κοντινότερες επιλογές (εναλλάξ για τον Διοκλητιανό και τον Γαλέριο) στο ανατολικό ποτάμιο σύνορο της αυτοκρατορίας περιελάμβαναν, με σειρά εγγύτητας στον Δούναβη, το Σίρμιο (σημερινή Σερβία) και τη Σερδική (σημερινή Σόφια). Η προτίμηση της απόστασης από τα σύνορα σε αντίθεση με τις επιλογές πρωτευουσών στη Δύση θα πρέπει να αποδοθεί στον μεγαλύτερο κίνδυνο που αντιπροσώπευε το οργανωμένο περσικό κράτος των Σασσανιδών σε σχέση με τις επιδρομές των γερμανικών και βόρειων φύλων στο μεθοριακό σύστημα Ρήνου - Δούναβη.

Μετά από την Τετραρχία, η μονοκρατορία του Κωνσταντίνου Α΄ είναι αυτή που θα οδηγήσει οριστικά την «Αιώνια Πόλη» στη σφαίρα της συμβολικής και μόνο πρωτεύουσας της αυτοκρατορίας και θα την αποστερήσει από κάθε πολιτική ισχύ. Η απόφασή του για την ίδρυση μιας νέας αυτοκρατορικής έδρας με τη μετατροπή της αρχαίας πόλης του Βυζαντίου στην Κωνσταντινούπολη το έτος 324 μ.Χ. υπήρξε καθοριστική για το μέλλον όχι μόνο της Ρώμης αλλά και για την εξέλιξη της αυτοκρατορίας στους μετέπειτα αιώνες. Η νέα έδρα δεν θα γίνει αμέσως η αδιαμφισβήτητη πρωτεύουσα του κράτους. Η αρχή της «κινητής πρωτεύουσας» θα παραμείνει ισχυρή μέχρι και τη διαίρεση του κράτους το 395 μ.Χ., καθώς όπως αναφέρθηκε παραπάνω η δυαρχία επανήλθε ως πρακτική μετά τον θάνατο του Ιουστινιανού. Ακόμα και ως σταθερή πρωτεύουσα του ανατολικού τμήματος θα αργήσει να εμπεδωθεί. Η διαδικασία θα ολοκληρωθεί στον 5^ο αι. μ.Χ. κατά τη βασιλεία του Θεοδοσίου Β΄, όταν πλέον η ρωμαϊκή αρχή θα έχει διαιρεθεί σε δύο οντότητες και θα αποτυπωθεί με την οικοδόμηση του ισχυρότερου

αμυντικού έργου της εν γένει δυτικής ιστορίας, των Θεοδοσιανών τειχών. Με την ίδρυσή της όμως το 324 μ.Χ. ξεκίνησε μια διαδικασία μεταφοράς πολιτικής ισχύος η οποία αργότερα θα συνοψισθεί στο ιδεολόγημα της «νέας ή δεύτερης Ρώμης», δομικού στοιχείου νομιμοποίησης της μετέπειτα βυζαντινής αυτοκρατορικής εξουσίας (Melville-Jones, 2015, 247–262).

Divisio regni non imperii

Αναντίρρητα, η σημαντικότερη εκ πρώτη όψεως μεταβολή στους πολιτικούς θεσμούς της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, η οποία επήλθε ως προϊόν των επιλογών που έγιναν για την επιβίωσή της και την αντιμετώπιση των απειλών ασφαλείας που δεχόταν τόσο από το εσωτερικό όσο και από το εξωτερικό, ήταν η κατάργηση του μονοπρόσωπου της ηγεσίας της. Ακόμα και μετά την κατάρρευση του συστήματος της τετραρχίας, οι στιγμές κατά τις οποίες η αυτοκρατορική εξουσία ασκήθηκε από ένα και μόνο πρόσωπο στη διάρκεια του 4^{ου} αι. μ.Χ. είναι οι εξαιρέσεις: Κωνσταντίνος Α΄ (324-337 μ.Χ.), Κωνσταντίνος (354-355 μ.Χ.), Ιουλιανός (361-363 μ.Χ.), Ιοβιανός (363-364 μ.Χ.) και Θεοδόσιος Α΄ (388-392 & 394-395 μ.Χ.). Μόλις 25 χρόνια μέχρι την τελική διαίρεση του 395 μ.Χ., σχεδόν το 1/4 της σχετικής περιόδου. Την ίδια στιγμή, η διαδοχή του Θεοδοσίου του Α΄ από τους δύο γιους του Ονώριο και Αρκάδιο, σε Δύση και Ανατολή αντίστοιχα, αντιμετωπίζεται ως η τελική διαίρεση του κράτους με τη δημιουργία δύο διαδόχων κρατικών οντοτήτων το έτος 395 μ.Χ. Παρουσιάζόμενο όλο αυτό ως απόρροια των επιλογών υψηλής στρατηγικής που έκανε η ρωμαϊκή ηγεσία δημιουργεί ένα σημαντικό ζήτημα ανάλυσης: αν ως υψηλή στρατηγική θεωρούμε την κινητοποίηση και διαχείριση όλων των διαθέσιμων πόρων για την εξασφάλιση των μεζόνων πολιτικών στόχων ενός κράτους— εδώ της επιβίωσης και της ασφάλειας – μπορούμε να θεωρήσουμε την επιλογή της διαίρεσης του κράτους σε δύο νέα κράτη ως εργαλείο υψηλής στρατηγικής; Η φαινομενική αυτή αντίφαση, της επιβίωσης διά της διχοτόμησης, έχει επισημανθεί και έχουν δοθεί ερμηνείες που βοηθούν στην υπέρβασή της, αποκαθιστώντας ένα ορθολογικό πλαίσιο για τη συγκρότηση της υψηλής στρατηγικής της ρωμαϊκής πολιτικής ηγεσίας της ύστερης περιόδου.

Στη βάση αυτών των προσεγγίσεων βρίσκεται ο συλλογισμός ότι με την υιοθέτηση ενός πολυπρόσωπου συστήματος διαχείρισης της εξουσίας ουδέποτε επιδιώχθηκε η διαίρεση του κράτους, αντίθετα επιδιώχθηκε η διάσωση της ενότητάς του. Ο στόχος των διοικητικών

μεταρρυθμίσεων του Διοκλητιανού ήταν διττός: αφενός η κανονικοποίηση του συστήματος της αυτοκρατορικής διαδοχής, ώστε να εξαιρεθεί ο εσωτερικός κίνδυνος που δημιούργησε η «αναρχία» του 3^{ου} αι. μ.Χ. και αφετέρου η εξυπηρέτηση των στρατιωτικών αναγκών της αυτοκρατορίας έναντι των απειλών στα εξωτερικά της σύνορα. Ουσιαστικά, η πολυπρόσωπη ηγεσία αντικατόπτριζε τα πολλαπλά θέατρα επιχειρήσεων του ρωμαϊκού στρατού, υποτάσσοντας το πολιτικό/διοικητικό της σύστημα στις στρατιωτικές ανάγκες και υπό την έννοια αυτή συνιστά ξεκάθαρη επιλογή στρατιωτικοποίησης του ρωμαϊκού κράτους.

Επομένως και η διαίρεση του 395 μ.Χ. από τον Θεοδοσίο θα πρέπει να αντιμετωπιστεί ως μια συνέχεια των επιλογών των προκατόχων του. Άλλωστε υπάρχει και το προηγούμενο του 364 μ.Χ. όταν ο Ουαλεντινιανός μοιράστηκε την αρχή με τον αδερφό του Ουάλη, απονέμοντάς του μάλιστα απευθείας τον τίτλο του Αυγούστου χωρίς να έχει προηγηθεί το στάδιο του Καίσαρα. Και οι δύο αυτές αποφάσεις στόχευαν στη διατήρηση της ενότητας της αυτοκρατορίας μέσα από τη διαίρεση της εξουσίας, συνιστούσαν δηλαδή *divisio regni* και όχι *partitio imperii* (Drijvers 2015, σελ. 93-94). Το ίδιο ακριβώς συνέβη και το 395 μ.Χ. και επομένως η τελική διαίρεση του κράτους υπήρξε προϊόν εξελίξεων του 5^{ου} αι. μ.Χ., ανεξάρτητων από τους σχεδιασμούς της ρωμαϊκής ηγεσίας. Ενίσχυση σε αυτό το επιχείρημα προσφέρει ο Fergus Millar ο οποίος αποκαλεί «ατύχημα» (Millar 2007, σελ. 3-4) την τελική διαίρεση της αυτοκρατορίας και όχι προϊόν εμπρόθετου σχεδιασμού της ηγεσίας. Προς απόδειξη παραθέτει μάλιστα επιστολή του Θεοδοσίου Β΄ προς τον Ουαλεντινιανό Γ΄ το έτος 447 μ.Χ. στην οποία ο πρώτος απολογείται προς τον αυτοκράτορα της Δύσης γιατί δεν του κοινοποίησε εγκαίρως τον περίφημο κώδικά του και του τον αποστέλλει ώστε να ισχύσει «και στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας» (Fergus Millar σελ 1-2).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η επονομαζόμενη «κρίση του 3^{ου} αιώνα μ.Χ.» της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ήταν μια ταυτόχρονη κρίση διπλών ορίων, τόσο στο εσωτερικό και στο εξωτερικό της αυτοκρατορίας: από τη μια πλευρά στο εσωτερικό ήταν η κρίση αφορούσε την απομείωση των ορίων ισχύος του αυτοκρατορικού θεσμού, όπως αυτή εκφράστηκε με την κατάρρευση του συστήματος διαδοχής. Από εξωτερικής πλευράς ήταν μια κρίση των κυριολεκτικών ορίων του ρωμαϊκού κράτους, με την αυξανόμενη πίεση στα σύνορά του, σχεδόν σε όλη τους την έκταση από τον Ρήνο έως τη Μεσοποταμία. Ασφαλώς, παράλληλα με αυτά τα δύο σημεία κρίσης – τα οποία αφορούν αφενός την αμυντική ικανότητα και αφετέρου το πολιτικό οικοδόμημα της Ρώμης – οι ιστορικοί έχουν πειστικά διαπιστώσει και καταγράψει στοιχεία κρίσης και αναστάτωσης στην οικονομία και την κοινωνία του ρωμαϊκού κόσμου, τα οποία αναμφίβολα επηρέασαν και διαμόρφωσαν την εκδήλωση των φαινομένων στο πολιτικό και αμυντικό οικοδόμημα της αυτοκρατορίας. Κρίση όμως δεν σημαίνει αυτόματα και απαραίτητα την παρακμή και την ανεπίστρεπτη πτώση της ισχύος ή έστω της ικανότητας επιβίωσης ενός συστήματος εξουσίας και των όσων αυτό περιλαμβάνει. Στην προκειμένη περίπτωση είναι ασφαλέστερο να υποστηριχθεί ότι σημαίνει τη μεταβολή των τρόπων λειτουργίας του και την απόπειρα προσαρμογής του στα νέα δεδομένα που απειλούν τη συνέχειά του. Υπό αυτή την έννοια κάθε σχετική συζήτηση περί κρίσεων εμπεριέχει το στοιχείο της αντίδρασης στις εμφανιζόμενες απειλές.

Σε αυτό ακριβώς το σημείο, στους τρόπους αντίδρασης της κεντρικής εξουσίας, εντοπίζεται και αντιστοιχεί η ανάλυση για την υψηλή στρατηγική της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας κατά τον 3^ο και τον 4^ο αιώνα μ.Χ. Στην παρούσα εργασία επιχειρήθηκε εισαγωγικά η αποσαφήνιση της έννοιας της υψηλής στρατηγικής και κυρίως η δυνατότητα προβολής της σε μεγάλο ιστορικό βάθος, χωρίς τους κινδύνους του αναχρονισμού που θα καθιστούσαν μια τέτοια ανάλυση αντιπαραγωγική και επικίνδυνη. Με δεδομένο ότι οι πρώτες θεωρητικές προσεγγίσεις γύρω από την έννοια αυτή ανάγονται μόλις στον 19^ο αιώνα και η τελειοποίησή της είναι υπόθεση του 20^{ου} αιώνα κάτι τέτοιο ήταν απαραίτητο. Ένα επιπλέον στοιχείο σε αυτό ακριβώς το σημείο ήταν η σύζευξη του τρόπου προσέγγισης του μελετώμενου αντικειμένου μέσα από τα διαφορετικά επιστημονικά πρίσματα του ιστορικού και του στρατηγικού μελετητή. Η βασική θέση η οποία υποστηρίχθηκε μέσα από την παρούσα εργασία είναι ότι με την επισήμανση των κατάλληλων

και απαραίτητων περιορισμών αλλά και την προσεκτική τεκμηρίωση μέσα από τις ιστορικές πηγές και τις (διαρκώς εμπλουτιζόμενες) αρχαιολογικές μαρτυρίες είναι δόκιμη τέτοια αναγωγή.

Το σχήμα που περιέγραψε ο Luttwak ως διαδοχή δογμάτων υψηλής στρατηγικής της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας έως και τον 3^ο αιώνα μ.Χ. μπορεί να συνοψιστεί στο πέρασμα από μια πολιτική άμυνας επί των συνόρων (*preclusive defense*) σε μια διττή επιλογή αρχικά ελαστικής άμυνας και εν συνεχεία άμυνας σε βάθος. Με αυτή την προσέγγιση συμφωνεί και ο Ferril, διαφοροποιούμενος ως προς την τεκμηρίωσή της. Ως προς αυτό το σημείο η προσέγγιση της παρούσας εργασίας συνεισφέρει μία παρατήρηση, προτείνοντας την προσθήκη ενός ακόμη στοιχείου, αυτού της «άμυνας σε ζώνες» σαφώς διαχωρισμένες με χαρακτηριστική αυτοτέλεια κινήσεων σε κάθε μια από αυτές. Αυτό γίνεται ξεκάθαρα εμφανές μετά την πρώτη εφαρμογή του συστήματος της τετραρχίας από τον Διοκλητιανό, συνεχίζεται και κατά τη διάρκεια της μονοκρατορίας του Κωνσταντίνου, αναβιώνει κατά το *divisio imperii* του 364 μ.Χ. και οριστικοποιείται το 395 μ.Χ. με τον θάνατο του Θεοδοσίου του Α΄ και το διαμοιρασμό της εξουσίας ανάμεσα στους δύο γιους του. Η τομή του 395 μ.Χ. ήταν παρέμενε κατά τη στιγμή της σύλληψής της απλώς μια ακόμη *divisio* (διαίρεση) και όχι *partitio* (τεμαχισμός). Το δεδομένο ότι η εξέλιξη της ιστορίας των δύο τμημάτων κατά τον 5^ο αιώνα μ.Χ. οδήγησε τελικά σε *partitio* ξεφεύγει από τα προκαθορισμένα όρια ανάλυσης και τους σκοπούς αυτής της εργασίας, ωστόσο επισημαίνεται, ως προέκταση και ασφαλώς της μεταβολής των πολιτικών θεσμών της αυτοκρατορίας. Το κύριο επιχείρημα είναι ότι ακριβώς η μεταβολή των πολιτικών θεσμών υπήρξε απότοκο της μεταβολής του αμυντικού δόγματος της αυτοκρατορίας. Η ύπαρξη πολλαπλών ταυτόχρονων μετώπων και απειλών επέφερε την αναπροσαρμογή της χωροθέτησης, της σύνθεσης αλλά και της αποστολής των στρατιωτικών δυνάμεων της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Αυτά με τη σειρά τους οδήγησαν σε αντίστοιχες καίριες αλλαγές στη δομή του πολιτικού συστήματος. Στη θέση της μιας και πρωτεύουσας Ρώμης και του ενός και μοναδικού Αυγούστου αναδείχθηκε ένα πολυκεντρικό και πολυπρόσωπο πολιτικό σύστημα, το οποίο επί της ουσίας αντικατόπτριζε τα διαφορετικά θέατρα στρατιωτικών επιχειρήσεων των αυτοκρατορικών δυνάμεων. Ακόμα και κατά τις περιόδους επαναφοράς του στοιχείου της μονοκρατορίας (Κωνσταντίνος ο Α΄, Κωνσταντίνος, Ιουλιανός και Θεοδόσιος) το δομικά στοιχεία της διαίρεσης της ευθύνης στη διακυβέρνηση παρέμειναν ζωντανά (π.χ. με τον αρχικό

διαμοιρασμό στους τρεις γιους του Κωνσταντίνου) και επανήλθαν στο προσκήνιο δύο φορές: την πρώτη το 364 μ.Χ. με τη διαρχία που εγκαθίδρυσε ο Ουαλεντινιανός και τελικά το 395 μ.Χ. με τους δύο διαδόχους του Θεοδοσίου του Α΄, τον Ονώριο και τον Αρκάδιο. Το σύστημα αυτό απάντησε με επιτυχία έως τον 5^ο αιώνα μ.Χ. σε δύο κομβικά στοιχεία της κρίσης του 3^{ου} αιώνα μ.Χ., τα πλέον μάλιστα εμφανή με όρους πολιτικής ιστορίας: στο ζήτημα της ομαλής αυτοκρατορικής διαδοχής και στην ανάγκη ταυτόχρονης άμυνας σε πολλά και διαφορετικά σημεία της απέραντης συνοριακής γραμμής της αυτοκρατορίας.

Η καταλυτική επίδραση των στρατιωτικών αναγκών στην αναδιαμόρφωση των πολιτικών θεσμών καταδεικνύει την εξίσου καταλυτική σημασία του στρατού για την επιβίωση του ρωμαϊκού αυτοκρατορικού οικοδομήματος. Ουσιαστικά έχουμε να κάνουμε με μια υποταγή του πολιτικού συστήματος στις στρατιωτικές ανάγκες της αυτοκρατορίας και τη δόμηση της αυτοκρατορικής εξουσίας στη βάση αυτών των αναγκών. Αυτό άλλωστε πιστοποιείται και εξηγεί και την επικράτηση του όρου *imperialium* ο οποίος έχει αμιγώς στρατιωτική προέλευση. Διότι τελικά ήταν οι *Imperatores* εκείνοι οι οποίοι αντιμετώπισαν τις προκλήσεις του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. και όχι οι *Augusti*. Το έκαναν μέσα από μια διαδικασία την οποία πολύ εύστοχα και πλήρως μελετητικής αυτοπεποίθησης ο Peter Brown αποκαλεί «επαναστατική» (Brown 1971, σελ. 29-31).

Οι *Augusti* επανήλθαν στο προσκήνιο και μάλιστα σε δυικό αριθμό μόνο, όμως, μετά από την επιτυχία των διαδοχικών *Imperatorum* απέναντι στις προκλήσεις του δεύτερου μισού του 3^{ου} αι. μ.Χ. Την ίδια στιγμή, και για όποια σημειολογική αξία αυτό έχει, ο τίτλος του *Princeps civium*, ο οποίος ονοματοδότησε ως *Principatus* μια ολόκληρη περίοδο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας – αρχής γενομένης από τον Οκταβιανό Αύγουστο που έλαβε τον σχετικό τίτλο το 27 π.Χ. – αντικαταστάθηκε από τον τίτλο του *Dominus*, ο οποίος μεταφράζεται στον κατοπινό «κύριο» των μεσαιωνικών χρόνων, τόσο στο Βυζάντιο όσο και στη Δύση. Η μετάβαση αυτή στους τίτλους, με την επικράτηση ενός τίτλου θρησκευτικής υφής, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι συνάδει με τη θεώρησή της μακράς μετάβασης που συνιστά η Ύστερη Αρχαιότητα προς αυτό που περιοδολογικά αποκαλείται Μεσαιωνικός κόσμος - οποίος ορίζεται από την επικράτηση της νέας μονοθεϊστικής θρησκείας του χριστιανισμού - και την ακολουθεί ως συνέχεια στη μεσογειακή και ευρύτερη ευρωπαϊκή ιστορική εμπειρία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Μονογραφίες και συλλογικά έργα

Brown, P. (1971). *Ο κόσμος της Ύστερης Αρχαιότητας*. Αλεξάνδρεια (1989)

Cameron, A. (1993). *Η Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία*. Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα

Dixon, K. R., & Southern, P. (1996). *Late Roman Army*. Batsford

Jones, A. H. M. (1966). *Later Roman empire, 284-602: A social, economic and administrative survey*. University of Oklahoma Press.

Ferrill, A. (1991). *Roman Imperial Grand Strategy*. University Press of America.

Luttwak, E. N. (2016). *The grand strategy of the Roman empire: From the first century CE to the third*. Johns Hopkins University Press.

Millar, F. (2007). *A Greek Roman empire: Power and belief under Theodosius II (408-450)*. University of California Press.

Ward, A.M., & Heichelheim, F.M., & Yeo C.A. (2003). *Οι Ρωμαίοι*. Οδυσσέας.

Whittaker, C. R. (2012). *Rome and its frontiers*. Routledge.

Παπασωτηρίου, Χ. (2006). *Βυζαντινή Υψηλή Στρατηγική 6^{ος}-11^{ος} αιώνας*. Ποιότητα

Παπασωτηρίου, Χ. υπό έκδοση, εισαγωγή

Σταϊνχάουερ, Γ. (2009). *Ιστορική Γεωγραφία του αρχαίου κόσμου Ελλάδα – Ρώμη*. Δημ. Ν. Παπαδήμα

Χατζόπουλος, Δ. (2015). *Ιστορία του ρωμαϊκού κράτους*. Ηρόδοτος

ΑΡΘΡΑ

Drijvers, J. W. (2015). 5 The divisio regni of 364: The End of Unity? In *East and West in the Roman Empire of the Fourth Century* (pp. 82–97). BRILL.

<http://www.jstor.org/stable/10.1163/j.ctt1w8h14q.10>

Kagan, K. (2006). Redefining Roman Grand Strategy. *The Journal of Military History*, 70(2), 333–362. <https://doi.org/10.1353/jmh.2006.0104>

MELVILLE-JONES, J. R. (2015). Constantinople as 'New Rome'. *Byzantina Symmeikta*, 24(1), 247–262. <https://doi.org/10.12681/byzsym.1170>

Διαδικτυακές πηγές

Ηρωδιανός: <https://www.livius.org/sources/content/herodian-s-roman-history/herodian-6.9/>

Σουητώνιος: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0061%3A1ife%3Daug.%3Achapter%3D23%3Asection%3D2>